

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

**на тему: ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ
ОСІБ, ЯКІ ВЖИВАЮТЬ ПСИХОАКТИВНІ РЕЧОВИНИ**

Виконала: студентка II курсу, групи 8.0539- з
спеціальності 053 Психологія
Джавага Анна Вікторівна
Керівник: к.психол.н., доцент кафедри
психології Паскевська Ю.А.
Рецензент: к.психол.н., доцент кафедри
психології Железнякова Ю.В.

Запоріжжя
2020

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра психології
Рівень вищої освіти магістр
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри _____
к.психол.н., доцент. Н.О. Губа
« ____ » _____ 2020 р.

З А В Д А Н Н Я

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Джавазі Анні Вікторівні

1. Тема роботи Психологічні особливості віктимної поведінки осіб, які вживають психоактивні речовини
керівник роботи Паскевська Ю.А. к.психол.н., доцент кафедри психології
затверджені наказом ЗНУ від «14» липня 2020 року No 4031-с
2. Строк подання студентом роботи _____
3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого-педагогічної та юридичної літератури
4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібнорозробити) проаналізувати теоретичні основи віктимної поведінки та віктимності; розкрити поняття віктимної поведінки; встановити фактори віктимності особистості; проаналізувати вживання психоактивних речовин як фактор віктимності особистості; дослідити індивідуально-психологічні передумови віктимної поведінки осіб, які вживають психоактивні речовини та їх схильність до різних видів віктимної поведінки; встановити наявність або відсутність взаємозв'язку індивідуально-психологічних передумов віктимності та схильності до різних видів віктимної поведінки осіб, які вживають психоактивні речовини; визначити особливості віктимної поведінки, притаманні особам, які вживають психоактивні речовини.
5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень)
1 рисунок, 5 таблиць

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
Вступ	Паскевська Ю.А., доцент		
Розділ 1	Паскевська Ю.А., доцент		
Розділ 2	Паскевська Ю.А., доцент		
Висновки	Паскевська Ю.А., доцент		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	січень-березень 2020 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2020 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	квітень-травень 2020 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	вересень-жовтень 2020 р.	Виконано
5	Написання висновків	жовтень 2020 р.	Виконано
6	Передзахист	листопад 2020 р.	Виконано
7	Нормоконтроль	листопад 2020 р.	Виконано

Студент _____ А.В. Джавага

Керівник роботи _____ Ю.А. Паскевська

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ О.М. Гречинарова

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота магістра: 87 сторінок, 5 таблиць, 1 рисунок, 64 джерела, 3 додатки.

Об'єкт дослідження – віктимність як індивідуально-психологічна якість особистості.

Предмет дослідження – особливості віктимної поведінки осіб, які вживають психоактивні речовини.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально встановити особливості віктимної поведінки осіб, які вживають психоактивні речовини та теоретично їх обґрунтувати.

Гіпотеза: Передбачаємо, що особи, які вживають психоактивні речовини мають специфічні особливості віктимної поведінки, притаманні лише їм.

Методи дослідження: теоретичні: теоретико-методологічний аналіз, класифікація та систематизація наукових джерел, порівняння й узагальнення даних досліджень; емпіричні: анкетування, опитування, психодіагностичне тестування. В ході проведення психодіагностичного тестування використовувались наступні методики: методика З.С. Карпенко «Діагностика вад особистісного розвитку» (ДВОР); методика дослідження навіюваності О.І Захарова; методика О.О. Андронікової «Схильність до віктимної поведінки».

Галузь використання: у виховному процесі та роботі педагогічних працівників, у роботі соціальних працівників та працівників правоохоронних органів, у роботі психологів наркологічних відділень медичних установ, у ході наукових досліджень, у медико-соціальних програмах та під час розроблення програм віктимологічної профілактики.

ВІКТИМНІСТЬ, ВІКТИМІЗАЦІЯ, ВІКТИМНА ПОВЕДІНКА, ВІКТИМОГЕННІСТЬ, НАРКОТИЗАЦІЯ, ПСИХОАКТИВНІ РЕЧОВИНИ, НАРКОТИЧНІ РЕЧОВИНИ, ЖЕРТВА, ПОТЕРПІЛИЙ.

SAMMARY

Specific features of victimization of persons who use psychoactive substances.

Master thesis consist of: 87 pages, 5 tables, 1 figure, 64 sources, 3 appendices.

The object of research is victimhood as an individual psychological quality of personality.

The subject of the research are specific features of victim behavior of persons who use psychoactive substances.

The purpose of the research is to identify and theoretically prove specific features of victim behavior of persons who use psychoactive substances and theoretically substantiate them.

Hypothesis: We assume that people who use psychoactive substances have specific features of victim behavior, which are unique.

Research methods: theoretical: theoretical and methodological analysis, classification and systematization of scientific sources, comparison and generalization of research data; empirical: questionnaires, surveys, psychodiagnostic testing. During the psychodiagnostic testing the following methods were used: the method of Z. Karpenko "Diagnosis of defects of personal development" (DVOR); method of research of O.Zakharov's suggestion; method O. Andronikova "Predisposition to victim behavior."

Field of use: in the educational process and teachers' work, work of social workers and law enforcement officers, in the work of psychologists of narcological departments of medical institutions, in research field, in medical and social programs and in the field of development of victim prevention programs.

VICTIMHOOD, VICTIMIZATION, VICTIM BEHAVIOR,
NARCOTICIZATION, PSYCHOACTIVE SUBSTANCES, DRUGS, VICTIMS.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФЕНОМЕНУ ВІКТИМНОСТІ.....	11
1.1. Теоретичні підходи зарубіжних та вітчизняних учених до проблеми віктимності особистості.....	11
1.2. Фактори віктимної поведінки.....	30
1.3. Вживання психоактивних речовин як фактор віктимності особистості.....	35
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ПЕРЕДУМОВ ВІКТИМНОСТІ ТА ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСІБ, ЯКІ ВЖИВАЮТЬ ПСИХОАКТИВНІ РЕЧОВИНИ.....	45
2.1. Індивідуально-психологічні передумови віктимної поведінки осіб, які вживають психоактивні речовини.....	45
2.2. Схильність осіб, які вживають психоактивні речовини до різних видів віктимної поведінки.....	58
2.3. Взаємозв'язок індивідуально-психологічних передумов віктимності та схильності до різних видів віктимної поведінки осіб, які вживають психоактивні речовини.....	67
2.4. Особливості віктимної поведінки осіб, які вживають психоактивні речовини.....	75
ВИСНОВКИ.....	79

ВСТУП

Актуальність дослідження. Протягом останнього десятиліття соціальні, економічні, політичні і правові зміни, які відбуваються у нашій державі призвели до збільшення кількості осіб із наркозалежністю та зростання наркозлочинності в Україні. Зазначені негативні соціальні явища є не лише перепорою для розбудови та нормального функціонування правової держави, але й становлять загрозу для національної безпеки України. Стурбованість держави та суспільства в цілому означеними питаннями підкреслюється розробленням та впровадженням у дію Стратегії державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28.08.2013 № 735-р та Плану заходів на 2019-2020 роки з реалізації Стратегії державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 06.02.2019 № 56-р.

Сьогодні проблема наркотизації суспільства досліджується не тільки багатьма вченими у таких галузях науки як медицина, психологія, педагогіка, кримінологія, юриспруденція, а й практикуючими спеціалістами у соціальній, юридичній, політичній, економічній та багатьох інших сферах життя. Між тим, дослідження процесу наркотизації не можна назвати всебічними без детального вивчення феномену віктимізації осіб, які вживають психоактивні речовини.

Віктимізація є процесом перетворення особи на жертву, тобто набуття індивідом фізичних, психічних та соціологічних рис та ознак, що сприяють його перетворенню на жертву злочину, конфлікту, нещасного випадку, деструктивного культу тощо. Проблему віктимогенної вразливості (віктимності) в кримінології та юридичній психології вивчали О. Андроннікова, Є. Барданова, О. Бовть, С. Гарькавець, І. Малкіна-Пих, В. Медведєв, В. Мінська, Є. Моїсеєв, В. Рибальська, О. Хархан, Г. Хентінг та ін. Однак, роботи,

присвячені дослідженню саме особливостей віктимної поведінки осіб, які вживають психоактивні речовини майже відсутні. Єдина публікація, присвячена цій тематиці, яку вдалось знайти – це стаття Laura Nunes та Isabel Sanі з університету Фернанду Пессоа (Португалія) датована 2013 роком, всі інші матеріали відносяться до більш раннього періоду.

Вивчення процесу віктимізації та особливостей віктимної поведінки осіб, які вживають психоактивні речовини, чинників, що обумовлюють виникнення такої поведінки можуть стати вагомим важелем у боротьбі із наркотизацією та допомогти у зниженні рівня злочинності.

Результати дослідження чинників, які детермінують віктимну поведінку наркозалежних осіб в подальшому можуть бути використані не лише у рамках створення програм віктимологічної профілактики серед осіб, які вживають психоактивні речовини, або серед осіб, які вживали психоактивні речовини, однак пройшли курс лікування і зараз перебувають на реабілітації, а й для віктимологічної профілактики самої наркотизації суспільства, особливо серед молоді.

Зарубіжні вчені вбачають нерозривний взаємозв'язок між віктимізацією та наркотизацією, оскільки кожний з цих процесів може бути підставою виникнення іншого. Наприклад, в силу індивідуально-психологічних якостей особа, яка вживає психоактивні речовини може спровокувати власну віктимізацію і стати жертвою насильницького злочину. Або ж навпаки, особа, яка стала жертвою певного злочину для того, щоб позбутися болючих спогадів починає вживати психоактивні речовини.

Отже, актуальність зазначеної проблеми, її недостатнє теоретичне вивчення та практична реалізація обумовили вибір теми кваліфікаційного дослідження:

Об'єкт дослідження – віктимність як індивідуально-психологічна якість особистості.

Предмет дослідження – особливості віктимної поведінки осіб, які вживають психоактивні речовини.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально встановити особливості віктимної поведінки осіб, які вживають психоактивні речовини та теоретично їх обґрунтувати.

Гіпотеза: Передбачаємо, що особи, які вживають психоактивні речовини мають специфічні особливості віктимної поведінки, притаманні лише їм.

Завдання дослідження:

1. Провести аналіз психологічної, юридичної та кримінологічної літератури з проблеми, що вивчається, на основі якого виявити теоретичні підходи вітчизняних та зарубіжних учених до проблеми віктимності особистості та розкрити зміст віктимної поведінки.

2. Встановити фактори віктимності особистості.

3. Проаналізувати вживання психоактивних речовин як фактор віктимності особистості.

3. Дослідити індивідуально-психологічні передумови віктимної поведінки осіб, які вживають психоактивні речовини та їх схильність до різних видів віктимної поведінки.

4. Встановити наявність або відсутність взаємозв'язку між індивідуально-психологічними передумовами віктимності та схильністю до різних видів віктимної поведінки осіб, які вживають психоактивні речовини.

5. Визначити особливості віктимної поведінки, притаманні особам, які вживають психоактивні речовини.

Методи дослідження: теоретичні: теоретико-методологічний аналіз, класифікація та систематизація наукових джерел, порівняння й узагальнення даних досліджень; емпіричні: анкетування, опитування, психодіагностичне тестування. В ході проведення психодіагностичного тестування використовувались наступні методики: методика З.С. Карпенко «Діагностика вад особистісного розвитку» (ДВОР); методика дослідження навіюваності О.І Захарова; методика О.О. Андронікової «Схильність до віктимної поведінки».

Наукова новизна полягає у визначенні особливостей віктимної поведінки осіб, які вживають психоактивні речовини.

Практична значущість полягає у розбудові підґрунтя для подальшого більш детального вивчення питання віктимізації осіб, які вживають психоактивні речовини з наступною імплементацією результатів таких досліджень у програми віктимологічної профілактики серед осіб із наркозалежністю та віктимологічної профілактики наркозалежності загалом.

Боротьба з наркоманією та злочинністю є гострими проблемами сьогодення і сучасне суспільство потребує нових підходів та методів, які б були здатні побороти ці негативні, руйнівні суспільні явища

Відповідно до Стратегії державної політики щодо наркотиків на період до 2020 року залучення осіб, залежних від наркотиків, що знаходяться в незаконному обігу, до участі в медико-соціальних програмах, що ґрунтуються на принципі зменшення шкоди є необхідною для зменшення рівня наркотизації суспільства. Крім того, розроблення віктимологічних програм на базі проведених досліджень зможе допомогти знизити рівень загострення соціальних ризиків для особи, яка вживає психоактивні речовини, суспільства та держави, а також сприяти психосоціальній реабілітації хворих на наркоманію.

РОЗДІЛ 1

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФЕНОМЕНУ ВІКТИМНОСТІ

1.1. Теоретичні підходи зарубіжних та вітчизняних учених до проблеми віктимності особистості

У сучасній юридичній та психологічній літературі термін «віктимність» є досить поширеним, проте його трактування пов'язано із дослівним перекладом цього слова. В перекладі з латинської «victima» означає «жертва». В свою чергу вчення про жертву носить назву віктимологія (від латинського «victim» – жертва та грецького «logos» – наука, знання). Предметом віктимології є поведінка жертви (віктимна поведінка), а об'єктом вичтупає сама жертва, яка може бути як окремою особою так і групою осіб, яким було завдано певної шкоди: фізичної, психологічної, емоційної або моральної [1; 7].

Слід звернути увагу, що предметом дослідження віктимології є поведінка жертви будь-якого діяння чи явища як протиправного, так і не пов'язаного із правопорушенням [14].

Основу наукового підходу до вивчення жертв заклав Ганс фон Гентіг. Він вважав, що між жертвою і злочинцем існує «нерозривний симбіоз» при якому жертва спонукає злочинця до здійснення кримінальних дій по відношенню до неї. Так, у низці випадків жертва формує, виховує злочинця і завершує його становлення, вона добровільно погоджується стати жертвою, кооперується зі злочинцем і провокує його [14].

Г. Гентіг виділяв чотири види жертв, а саме: а) ті, що бажають шкоди; б) ті, які вчиняють так, з метою досягнення більшої користі; в) ті, які співпрацюють; г) ті, які провокують, підштовхують [13]. Крім того, Г. Гентіг встановив, що дуже часто особи, які постраждали від злочину, були наділені певними якостями, що і спровокували злочинця: тривожність, необачність, легковажність, довірливість, егоцентризм, демонстративність,

схильність до агресії, конфліктність, ексцентричність, інфантильність. Сокупність цих якостей, на думку автора, й перетворює особистість на віктимогенно вразливу [7; 8].

Тривалий час віктимологія розглядалася лише в рамках кримінологічних досліджень і вважалася галуззю саме кримінології. За такого підходу віктимність розглядається як така поведінка особи, потерпілої від злочину, яка в тій чи іншій мірі сприяла вчиненню злочину. Центральною категорією тут виступає потерпілий, тобто особа, якій злочином завдано фізичної матеріальної або моральної шкоди [7]. Прибічники вказаного підходу розглядають в якості предмету віктимології жертву виключно злочинних посягань, тобто потерпілого. На їх думку віктимологія – це наука, яка вивчає особистість та поведінку потерпілого в розрізі наявності у нього ознак, які сприяли скоєнню злочину. Ці ознаки вони розглядають як віктимогенну вразливість. Такої наукової думки дотримуються Ю.Антонян, К.Вишневецкий, М.Вольфган, Ю.Воронова, В.Гольберт, М.Джужа, Г.Еленберг, М.Єнікеєв, В.Медведев, В.Мінська, М.Моїсеєв, І.Полубинський, Д.Рівман, А.Сахаров, Л.Франк, Г.Хентінг, С.Христенко, А.Яковлев та ін.

В той же час, багато вчених (В.Медведев, Б.Мендельсон, І.]іна-Пих, О.Харханта ін.) виділяють не потерпілого, а саме жертву, як об'єкт віктимології, оскільки жертва є більш широким поняттям ніж потерпілий. Зокрема, жертвою є будь-яка людина, що зазнала відповідної шкоди (моральної, фізичної, майнової) від протиправного діяння незалежно від того, чи закріплено такий правовий статус за нею на законодавчому рівні чи ні. [36; 38].

В. Христенко визначає жертву, як особу, яка зазнала страждань від насильства, нещастя, невдачі або навіть внаслідок «відданості чомусь або комусь» [53]. Враховуючи таке визначення, людина може стати жертвою не тільки в процесі вчинення злочину відносно неї, а й у будь-якій іншій життєвій ситуації. Жертвами повинні також вважатися особи, потерпілі від стихійного лиха, катастроф, війн, в результаті нещасних випадків, побутових чи виробничих конфліктів тощо.

В свою чергу, В. Полубинський пропонує виділяти наступні категорії жертв: 1) потерпілі від неправомірних діянь інших осіб; 2) потерпілі через збіг негативних обставин; 3) потерпілі від нещасних випадків [44]. Таким чином, вчений розглядає жертву не лише як особу потерпілу від злочину, а взагалі як потерпілого у широкому сенсі.

На сьогоднішній день віктимологія є самостійною міжгалузєвою наукою, яка вивчає не лише осіб, що постраждали від кримінально караних діянь, а взагалі осіб, які стали жертвами будь-яких протиправних посягань, внаслідок чого їм прямо або опосередковано завдано шкоди незалежно від того, визнано їх в офіційному порядку жертвами чи вони самі вважають себе такими [17].

Базовими поняттями загальної та кримінальної віктимології є віктимність (віктимогенність) та віктимізація.

Н. Воляннюк та Г. Ложкін вважають, що віктимність є категорією, котрій властиві певна строкатість та інваріативність у її семантичному визначенні, це: 1) дії суб'єкта, які підсилюють вірогідність того, що він потрапить в небезпечну ситуацію; 2) досить стійка особистісна якість, що характеризує об'єктну характеристику індивіда ставати жертвою зовнішніх обставин; 3) це підвищена здатність особи через ряд суб'єктивних і об'єктивних обставин ставати мішенню для злочинних посягань; 4) властивість особистості, що полягає в схильності бути жертвою обставин або дій інших людей; 5) здатність індивіда стати жертвою злочину; 6) невірна, неоптимальна поведінка потерпілого в криміногенній ситуації; 7) набуті людиною фізичні, психічні і соціальні риси і ознаки, що за певних умов можуть слугувати процесу перетворення її на жертву злочину; 8) системна властивість людини ставати жертвою злочину за певних умов.

Систематизація та узагальнення наукових даних дозволяють розглядати віктимність наступним чином:

- в якості явища, яке є функціонально визначеним та залежним від злочинності;
- як образ дій певної особи;

– як поведінкова та характерологічна особливість жертви кримінального правопорушення [1].

Таким чином, під віктимністю слід розуміти сукупність особистісних якостей людини, які обумовлюють або можуть обумовлювати її невірну, неоптимальну поведінку як у криміногенній ситуації, так і в інших випадках, коли особа стає об'єктом протиправних посягань, що завдають їй певної шкоди. Віктимність як відхилення від норм безпечної поведінки реалізується в сукупності соціальних (характеристики жертв і поведінкові відхилення від норм індивідуальної і суспільної безпеки), психічних (страх перед злочинністю і іншими аномаліями) і моральних проявів [12; 13].

Л. Франк, вважає, що віктимність необхідно досліджувати в першу чергу на психологічному рівні, оскільки тоді можна буде отримати відповідь на основне питання віктимології: чому конкретна особа або група осіб стають жертвами того чи іншого злочину? Для цього, в свою чергу, необхідно дослідити, в якій мірі вольові, емоційні та інші психологічні й соціально-психологічні процеси і особистісні риси впливають на ступінь віктимності тих чи інших осіб, як ці риси проявляються в критичний момент конфліктної ситуації, чому за схожих обставин одні так легко стають жертвами шахрайства, зґвалтування, пограбування, а інші благополучно уникають небезпеки.

Поняття віктимності в психологічному аспекті слід розуміти як потенційну або актуальну здатність особи демонструвати поведінку, що відхиляється від норм безпеки і обумовлює підвищену уразливість цієї особи, її доступність і привабливість для правопорушника. Поведінку, що не відхиляється від норм безпеки розуміють як нормативно-схвальну, характерну для більшості людей даного суспільства в даний час.

К. Бартол, хоч і аналізував поведінку жертви з точки зору кримінології, однак, також акцентував увагу на необхідності вивчення поведінки жертви саме в психологічній площині, із врахуванням психологічних властивостей і особистісних якостей особи [7]. Аналогічної думки дотримувався також відомий вчений-кримінолог В.І. Полубинський [44].

За О. Андронніковою віктимність – це сукупність вікових, особистісних, психопатологічних та дизонтогенетичних внутрішніх факторів людини, які в свою чергу можна поділити на такі два компоненти, як інтелектуальний і вольовий. Віктимізацію наукиня розглядає як процес, в ході якого особа набуває віктимності [2].

На думку О. Хархан віктимність є властивістю особистості, що визначає поведінку жертви. Вона розглядає віктимність як взаємозв'язок основних особистісних детермінант людини, певне співвідношення яких формує той чи інший тип віктимної поведінки й навіть тип віктимності особистості. Так, О. Хархан вважає, що поведінковий аспект здатний сформувати агресивний тип віктимної особистості (агресивна віктимна особистість). Вербальний аспект впливає на формування активної віктимної особистості (підбурююче-спокушаюча віктимна особистість). Прихований аспект пов'язаний із формуванням пасивної віктимної особистості, в той час як причинно-наслідковий аспект впливає на розвиток некритичної віктимної особистості [52].

М. Одинцова визначає віктимність як схильність індивіда через несприятливі об'єктивні, специфічні суб'єктивні фактори продукувати той чи інший тип поведінки жертви, що виражається в позиції або статусі жертви, а також в їх динамічному втіленні: соціальній або ігровій ролі жертви [42]. Наукиня наголошує, що підґрунтям для позиції та ігрової ролі жертви стає стан готовності до отримання вигоди зі свого несприятливого становища, що виникає на тлі необґрунтованої допомоги і підтримки з боку оточення і справляє деформуючий вплив на особистість та всю її поведінку, що є характерним і для стану вивченої безпорадності [43].

У своїй праці А. Шиліна та М. Іванов зазначають, що: «Віктимністю конкретного індивіда є його потенційна здатність виявитися в ролі жертви злочину в результаті негативної взаємодії його особистих якостей із зовнішніми чинниками» [55].

Н. Морозова розглядає віктимізацію особистості у своєму дослідженні через призму відповідних психологічних чинників, які кореспондують між собою. До їх числа вона відносить наступні:

-індивідуально-психологічний чинник (діє на рівні здібностей та схильностей особистості, індивідуально-типологічних особливостей розвитку її темпераменту, психо-біологічних передумов поведінки, розвитку емоційної сфери, та інших психологічних утворень, які можуть ускладнювати соціальну адаптацію особистості);

-психолого-педагогічний чинник (визначається недоліками шкільного і сімейного виховання і характеризує несприятливу міжособистісну ситуацію розвитку);

-соціально-психологічний чинник (розкриває несприятливі особливості взаємодії особистості зі своїм найближчим оточенням) [40];

-особистісний чинник (виявляється у вибірковості середовища спілкування, норм і цінностей свого оточення, а також в особистих ціннісних орієнтаціях і особистій здібності до вольової саморегуляції). На думку автора, негативній дії цього чинника можна запобігти або значно її знизити [40].

Н. Морозова вважає, що на віктимність особистості значний вплив справляє її девіантна поведінка. Вона зазначає, що коли девіантна поведінка особистості визначається психопатологічними та соціально-психологічними чинниками, у разі збігу ситуативного і патологічного факторів, у поведінці жертви проявляється віктимність [40].

Крім того, такі дослідники як Л. Виготський, Я. Гілінський, О. Змановська, І. Кон, Ю. Клейберг, С. Максименко, В. Оржеховська, А. Петровський вважають, що девіантна поведінка є системою вчинків або одиничним вчинком, які суперечать прийнятним існуючим у суспільстві загальним нормативам і стандартам (правовим та соціальним нормам, нормам культури тощо). Тобто це така поведінка, яка не відповідає загальноприйнятим у суспільстві стандартам “нормальної поведінки” [7; 22].

Сутність девіантності полягає не в самій поведінці, а в тому факті, що ця поведінка протистоїть встановленим у суспільстві правилам [11].

С. Максименко, В. Медведєв та В. Синьов розуміють девіантну поведінку як стійку поведінку особистості, що відхиляється від найважливіших соціальних норм та: «Спричиняє реальну шкоду суспільству чи самій особистості, а також супроводжується її соціальною дезадаптацією» [35].

Основними ознаками девіантної поведінки у психології виступають наступні ознаки:

1) поведінка, що не відповідає суспільно чи офіційно прийнятим соціальним нормам (законам, правилам, традиціям, соціальним установкам);

2) поведінкові відхилення і особистість, яка їх здійснює, викликають негативне суспільне ставлення до себе (суспільний осуд, санкції, кримінальні покарання);

3) нанесення реальної шкоди як самій особистості, так і оточуючим (дестабілізація порядку, моральна чи матеріальна шкода, загроза життю та ін.);

4) стійке повторення дій (ухиляння від роботи чи навчання, крадіжки, паління, вживання алкоголю чи наркотиків і ін.);

5) девіантні вчинки відображають загальну спрямованість особистості, її інтересів, домінуючих потреб, переконань, ціннісних орієнтацій і ін.;

6) девіантна поведінка супроводжується різними проявами соціальної дезадаптації (закономірно зумовлює або посилює її) [7].

Індивідуальний характер поведінкових девіацій виявляється в мотивах, що їх зумовлюють, формах прояву, динаміці, частоті, ступені виразності[13]. Спираючись на психологічні дослідження різних учених, та, проаналізувавши чинники і механізми девіантної поведінки, О. Змановська систематизувала її психологічні складові наступним чином:

– несформованість моральних цінностей, внутрішня порожнеча, блокування самореалізації;

- емоційні проблеми – тривога, негативні емоції, труднощі розуміння та вираження емоцій;

- проблеми саморегуляції – порушення здатності визначати цілі та домагатися їх виконання, неадекватна самооцінка;

- надмірний або недостатній самоконтроль;

- низька рефлексія;

- нездатність керувати стресом;

- низькі можливості адаптації;

- дефіцит позитивних ресурсів особистості;

- когнітивні викривлення – дисфункціональні думки, стереотипи мислення, обмежені знання, неадекватні установки;

- негативний життєвий досвід – негативні звички та навички, девіантний досвід, ригідні поведінкові стереотипи та психічні травми, досвід насильства [22].

Для оцінки соціальної ролі девіантної поведінки важливі цільова спрямованість відповідної поведінки та її мотивація. При цьому, по-перше, встановлюється органічний взаємозв'язок з об'єктом зазіхання; по-друге, мотивація поведінки та діяльності суб'єкта дозволяє зрозуміти її суб'єктивні й об'єктивні причини. Найбільш поширені відхилення: 1) корисливої орієнтації; 2) агресивної орієнтації; 3) соціально-пасивного типу[22].

М. Супрун, пов'язує розвиток девіантної поведінки з низкою причин та мотивів різного рівня. Особливо важливу роль у формуванні девіантної поведінки особистості він відводить порушенню розвитку критичного мислення, встановленню причинно-наслідкових зв'язків, а також специфіці моральної свідомості, змісту потреб особистості, особливостям характеру та емоційно-вольовій сфері людини [49].

Все вищеперераховане, в свою чергу, може виступати детермінантами віктимної поведінки.

Віктимна поведінка визначається як поведінка, що сприяє становленню жертви. Головна ознака віктимної поведінки – це здійснення певних дій або бездіяльність, які сприяють тому, що людина опиняється в ролі постраждалої, в ролі жертви [1; 7; 29]. Оскільки віктимна поведінка є одним із типів відхилення від загально прийнятних соціальних стандартів, який має свою певну специфіку, важливе значення має саме тип віктимної поведінки. Так віктимну поведінку можна поділити на стійку, коли наявний симптомо-комплекс, та нестійку (ситуативну), тобто коли така поведінка обумовлена певною ситуацією, в якій знаходиться особа [63].

На сьогодні, як у психологічній, так і в юридичній літературі відсутня єдина уніфікована класифікація типів віктимної поведінки. Однак, більшість вчених виокремлюють три типи віктимної поведінки: 1) пасивно-підпорядкований; 2) псевдопровокуючий тип; 3) нестійкий тип (рис. 1.1).

Частіше за інші зустрічається пасивно-підпорядкований тип (рис.1.1) поведінки, який характеризується зниженням рухової активності та проявляється в пасивному підпорядкуванні і виконанні всіх вимог кривдника [2]. Пасивно-підпорядкований тип вчені розподіляють на пасивно-оборонний варіант і пасивно-байдужий.

При пасивно-оборонному варіанті (рис.1.1) жертва робить несміливі спроби протистояти агресору, проявляє негативне ставлення до подій, висловлює прохання її не чіпати, прагне викликати співчуття, однак, активного опору вона не надає» [2].

При пасивно-байдужому варіанті (рис.1.1) поведінка потерпілих носить абсолютно пасивний характер і проявляється в повному підпорядкуванні будь-яким вимогам, відсутності висловлювань або прохань, загальмованості аж до повної байдужості до подій [2].

Рис. 1.1. Типи віктимної поведінки

Псевдопровокуючий тип (рис.1.1) характеризується підвищенням рухової активності, прагненням до взаємодії з потенційним злочинцем, встановленням з ним мовленнєвого контакту, проявом інтересу сексуального характеру аж до прямого заохочення сексуальної активності і сексуальної розгальмованості, а також спільним вживанням алкогольних напоїв» [2].

Нестійкий тип (рис.1.1) проявляється у відсутності чіткої лінії поведінки, крайній мінливості вчинків і висловлювань, суперечливості дій, зміні періодів пасивного-підпорядкування і активно-оборонної поведінки.

Класифікація типів поведінки жертв злочину за Н. Морозовою дещо відрізняється від зазначеної вище, проте в цілому є дуже схожою, оскільки за основу класифікації взято форми прояву поведінкової діяльності особи. Так вчена виділяє такі типи віктимної поведінки особи: 1) пасивно-покірний тип поведінки, який проявляється в пасивному підпорядкуванні та виконанні всіх вимог; 2) псевдо-провокуючий – характеризується намаганням взаємодіяти з потенційним злочинцем; 3) нестійкий – проявляється у відсутності стійкої поведінки, протиріччі дій, зміні періодів пасивно-покірної, псевдопровокуючої

та активно-оборонної поведінки. Всі типи сприяють вчиненню протиправних дій відносно потенційної жертви [40].

Крім того, у дуже загальному вигляді віктимну поведінку умовно можна поділити на такі два види як активний і пасивний.

Активна віктимна поведінка полягає у взаємодії “жертви” з потенційним злочинцем, встановленні з ним певного контакту, залицянні тощо. Активна жертва характеризується імпульсивністю, емоційною нестабільністю, конфліктністю (слабо або сильно вираженою), послабленим самоконтролем, невміння об’єктивно сприймати себе та існуючу ситуацію, низьким рівнем критичного мислення.

Пасивна віктимна поведінка проявляється в бездіяльності жертви. Особа покірно виконує вимоги правопорушника. До основних характеристик пасивної жертви можна віднести низьку самооцінку, невпевненість, залежність, високий показник конформності, підкорюваність [5].

Важливе значення має також видова класифікація віктимності. Зокрема, за факторами виникнення (генезою) виділяють такі види віктимності:

- 1) віктимогенна деформація — сукупність соціально-психологічних особливостей особи, пов’язаних із особливостями її соціалізації;
- 2) професійна віктимність (обумовлена виконанням деяких соціальних функцій, наприклад, інкасатор, таксист, міліціонер та ін.);
- 3) вікова віктимність (як біологічна властивість);
- 4) віктимність як «патологія» (як наслідок патологічного стану особи — тяжкий соматичний розлад, фізична недуга чи психічне захворювання) [26].

Також існує видова класифікація віктимності в залежності від того внутрішні чи зовнішні фактори детермінують її формування. Так, В. Коновалова виділяє такі два основних види віктимності:

- 1) індивідуальна віктимність – об’єктивно існуюча в конкретній людині особлива особистісна якість, що виражається в суб’єктивній здатності деяких індивідів у чинність сукупності, що утворилася в них, психологічних

властивостей ставати жертвами певного виду злочинів в умовах, коли була реальна й очевидна для повсякденної свідомості можливість уникнути цього;

2) рольова віктимність як об'єктивно існуюча в даних умовах життєдіяльності характеристика деяких соціальних ролей, що виражається в небезпеці для осіб, які їх виконують, незалежно від своїх особистісних якостей, піддатися певному виду злочинних зазіхань лише в чинність виконання такої ролі [28; 29]

В. Рибальська також вважає, що віктимність доцільно розрізняти залежно від фактора, що її зумовлює. На її думку віктимність є сукупністю стабільних типових соціальних і соціально-психологічних властивостей особистості, що підвищують її здатність стати жертвою злочину [10]. Вона виділяє наступні види віктимності:

1) віктимність як сукупність соціально-психологічних якостей особистості, пов'язаних з особливостями її соціалізації (віктимогенна деформація особистості);

2) віктимність як виключно соціальна «безособова» якість, зумовлена виконанням соціальних функцій (професійна віктимність або «рольова» віктимність);

3) віктимність як біофізіологічна якість особи (вікова віктимність); віктимність як наслідок патологічного стану особи (віктимність – патологія) [10].

О. Андроннікова, яка розробила методику дослідження схильності до віктимної поведінки, виділяє 5 типів віктимної поведінки:

1. Агресивно віктимна поведінка (модель агресивного віктимної поведінки).

Особи із зазначеним типом віктимної поведінки схильні потрапляти в неприємні і небезпечні для життя і здоров'я ситуації в результаті виявленої ними агресії в формі нападу чи іншої провокуючої поведінки (образа, наклеп, знущання і т. Д.). Для них характерно навмисне створення або провокування конфліктної ситуації. Їх поведінка може бути реалізацією типової для них

антигромадської особистісної спрямованості, в рамках якої агресивність проявляється по відношенню до певних осіб і в певних ситуаціях (вибірково), але може бути і "розмитою", неперсоніфікованою. Спостерігається схильність до антигромадської поведінки, порушення соціальних норм, правил і етичних цінностей. Такі люди легко піддаються емоціям, особливо негативного характеру, яскраво їх висловлюють, вони є домінантними, нетерплячими, запальними. При всіх відмінностях в мотивації поведінки характерна наявність насильницької антигромадської установки особистості.

З урахуванням мотиваційної і поведінкової характеристик можуть бути представлені такі підтипи, як корисливий, сексуальний (статева розбещеність), пов'язаний з побутовими конфліктами (скандаліст, сімейний деспот), алкоголік, негативний месник, психічно хвора особа тощо.

2. Самопошкоджуюча або саморуйнівна поведінка (Модель активної віктимної поведінки). Для вказаного типу поведінка характерна жертвовність, пов'язана з активною поведінкою людини, яка провокує ситуацію віктимності своїм проханням або зверненням. По суті, для активних потерпілих характерна поведінка двох видів: провокуюча, коли для заподіяння шкоди залучається інша особа, і коли особа сама собі завдає шкоди, тобто, коли віктимізація відбувається через схильність такої особи до ризику, необдуманого поведінки, часто небезпечної для себе і оточуючих.

Індивіди з самопошкоджуючим або саморуйнівним типом віктимної поведінки можуть не усвідомлювати наслідки своїх дій або не надавати їм значення, сподіваючись, що все обійдеться. З урахуванням специфіки поведінки і ставлення до віктимних наслідків в рамках цього типу представлені: свідомий підбурювач (звертається з проханням про заподіяння йому шкоди), необережний підбурювач (поведінка у формі будь-якого прохання провокує злочинця на заподіяння шкоди, але сам потерпілий цього в належній мірі не усвідомлює), свідомий самопричинитель (особа, яка навмисне заподіює собі фізичну або майнову шкоду), необережний самопричинитель (шкода заподіяна

власними необережними діями в процесі здійснення іншого умисного або необережного злочину).

3. Гіперсоціальна віктимна поведінка (модель ініціативної віктимної поведінки). Особи із зазначеним типом віктимної поведінки характеризуються жертовністю, соціальною схвальністю та очікуваністю. Сюди відносяться особи, позитивна, соціально схвальна поведінка яких привертає до них увагу злочинця (агресора). Зазвичай, вказаний тип віктимної поведінки притаманний людям, які демонструють соціально схвальну поведінку в ситуаціях конфлікту або постійно, або в силу своєї посади чи для потурання очікуванням оточуючих. Люди даного типу вважають неприпустимим ухилення від втручання у конфлікт, навіть якщо ціною такого втручання може стати їхнє здоров'я або життя. Наслідки таких вчинків усвідомлюються не завжди. Осіб із гіперсоціальним типом віктимної поведінки можна охарактеризувати як сміливих, рішучих, чуйних, принципових, щирих, добрих, вимогливих, готових ризикувати, часом надмірно самовпевнених. Вони нетерпимі до поведінки, що порушує громадський порядок. Самооцінка у таких людей найчастіше завищена, а їх поведінка має позитивні мотиви.

4. Залежна і безпорадна поведінка (модель пасивної віктимної поведінки). Особи, схильні до даного типу віктимної поведінки не роблять опору, не вчиняють протидії злочинцю з різних причин: в силу віку, фізичної слабкості, безпорадного стану (стабільного або тимчасово), боягузтва, через страх відповідальності за власні протиправні або аморальні дії тощо. Вони можуть мати установку на безпорадність, небажання робити щось самостійно, без допомоги інших. Можуть мати низьку самооцінку. Постійно потрапляють у кризові ситуації з метою отримання співчуття і підтримки оточуючих. Особи із залежним і безпорадним типом віктимної поведінки мють рольову позицію жертви. Вони боязливі, сором'язливі, сильно піддаються навіюванню, схильні до залежної поведінки, поступливі, виправдовують чужу агресію, схильні всіх прощати, конформні. Можливий також варіант засвоєної безпорадності в результаті неодноразового насильства.

5. Некритична поведінка (модель некритичної віктимної поведінки). До даної групи належать особи, які демонструють необачність, невміння правильно оцінювати життєві ситуації. Некритичність може проявитися як на базі особистісних негативних рис (жадібність, користолюбство і ін.), так і позитивних (щедрість, доброта, чуйність, сміливість та ін.), а також в силу невисокого інтелектуального рівня. Ці особи демонструють необережність, необачність, невміння правильно оцінювати життєві ситуації в результаті будь-яких особистісних чи ситуативних чинників: емоційного стану, віку, рівня інтелекту, захворювань. Особистість некритичного типу виявляє схильність до спиртного, нерозбірливість у знайомствах, довірливість, легковажність. Має неміцні моральні підвалини, що посилюється відсутністю особистого досвіду або неврахуванням його. Схильні до ідеалізації людей, виправдання негативної поведінки інших, не помічають небезпеки [2].

Отже, О. Андроннікова на підставі психолого-особистісних та соціально-психологічних якостей особистості виділяє п'ять типів віктимної поведінки три з яких вона відносить до активного типу (агресивна поведінка, самопошкоджуюча або саморуйнівна поведінка, гіперсоціальна), і два (залежна і беспорядна поведінка, некритична поведінка) – до пасивної віктимної поведінки.

Крім того, особистісні якості людини також лягли в основу типологізації жертв [37]. Так науковці в залежності від характеру особистісних якостей особи виділяють наступні типи жертв:

-універсальний (універсально-віктимний) тип. До цього типу відносяться особи, для яких характерні яскраво виражені особистісні риси, що визначають їх високу потенційну уразливість у відношеннях з оточуючими. Серед різних типів жертв вони можуть бути як з активною віктимною поведінкою, так і з пасивною;-вибірковий тип. До цього типу відносяться особи, які стають жертвами в певних видах злочинів. Віктимна схильність може зумовлюватися типовими формами поведінки в поєднанні з характером конфліктних ситуацій.

Наприклад, побутова агресія може провокувати нанесення шкоди здоров'ю чи життю агресора, комерційна діяльність пов'язана зі скоєнням майнової шкоди;

-ситуативний (ситуативно-віктимний тип). Особи з таким типом характеризуються середньою потенційною віктимністю і стають жертвами здебільшого в результаті збігу ситуативних факторів, небезпека яких для них виявилася нездоланною;

-випадковий (випадково віктимний тип). Люди стають жертвами випадково, внаслідок випадкового збігу обставин.

В залежності від загальної рольової поведінки розрізняють:

-випадкову жертву (внаслідок несприятливого збігу обставин, не пов'язаних з поведінкою особи);

-приховано-провокаційну жертву;

-відверто провокаційну жертву [38].

Провакаційна жертва в силу соціально-особистісних якостей та моральних норм сама нібито виставляє себе мішенню для злочину.

Біхевіористське трактування віктимності (Г. Ліндсей, М. Олсон, Б. Хегенхан та ін.) передбачає поділ жертви на три типи: нейтральний, жертва-співучасник і провокуюча жертва.

Нейтральний тип – це жертва, спосіб життя та поведінка якої адекватні, соціально позитивні, але в силу обставин вона знаходиться у певних зв'язках та відношеннях з потенційним кривдником. Акт агресії (стимульно-реактивний прояв) обумовлений особистісними якостями кривдника.

Жертва-співучасник потерпає від своєрідного «співавторства» в акті кривдження. Співучасть виявляється у двох формах: активній та пасивній. Активна форма є свідомою участю в акті кривдження, згода на це. Під час пасивної форми жертва, хоч ніяк не виражає згоди на кривдження, усе ж допускає його в силу облудності, байдужності, апатії, наївності, психічної неповноцінності.

Провокуюча жертва – це така жертва, яка своїми власними діями штовхає на кривдження, створює сприятливі обставини. Провокуюча поведінка може проявлятися як в активній, так і пасивній формах.

Активна форма провокації спостерігається у тих випадках, коли потенційна жертва своїми діями прямо або безпосередньо викликає на себе агресію. Залежно від ступеня усвідомлення її дії можна поділити на пряму та опосередковану провокації. У прямій провокації жертва бере на себе ініціативу здійснення проти неї насильства, нанесення їй певної шкоди. В опосередкованій провокації в активній формі жертва своїми негативними діями викликає проти себе агресивну реакцію.

Пасивна форма провокації виявляється в необережних або інших діях потенційної жертви, що створюють умови для здійснення акту кривдження [7; 9; 37].

Вітчизняним вченим Е. Моїсеєвим розроблена класифікація жертв, в якій ключовими є чотири ознаки: вікова, професійна, психологічна та патологічна. Вчений виділяє такі види жертв:

1. Випадкова жертва – особа, яка стає жертвою внаслідок збігу обставин, тобто здійснення шкоди має ситуативний характер і не зумовлюється поведінкою чи особливостями особи, що стає жертвою.

2. Жертва з незначним ступенем ризику. До таких відносяться особи, які стють жертвами внаслідок потрапляння у конкретну несприятливу ситуацію.

3. Жертва з підвищеним ступенем ризику. Це особа, якій притаманна низка віктимних властивостей, що пов'язані з:

а) характером діяльності чи способом поведінки у громадських місцях (необережна жертва);

б) соціальним статусом, взаємостосунками зі злочинцем, можливою участю третіх осіб (умисна жертва);

4. Жертва з дуже високим ступенем ризику. Така особа має поширену та глибоку морально-соціальну деформацію. Остання полягає у девіантній

правосвідомості, статевій нерозбірливості, схильності до вживання алкоголю, наркотиків, тощо [39].

В залежності від виду протиправного посягання, вчиненого відносно жертви С. Гарькавець виділяє такі ознаки, що характеризують жертву:

-жертва вбивства найчастіше буває необачною, виявляє необґрунтовану ризикованість, відчуває труднощі в спілкуванні з оточуючими, подекуди надмірно егоцентрична, а часом – гіперконформна, має підвищену схильність до агресії, девіантні схильності в поведінці (зловживає спиртним або наркозалежна);

-жертва сексуального насильства гіперкомунікативна і, як наслідок, не розбірлива в контактах, у більшості своєму інфантильна, егоцентрична чи надмірно поступлива, не володіє достатнім досвідом інтимних контактів. Згідно з результатами досліджень вченого E.Viano, класичний портрет жертви зґвалтування включає риси фаталізму, боязкості, скромності, відсутність почуття безпеки, виражену піддатливість сугестії;

-жертва катувань найчастіше слабовольна, надмірно піддана сугестивному впливу, не володіє стійким світоглядом, інколи сама веде аморальний спосіб життя та виявляє байдужість до своєї власної персони;

-жертва шахрайства довірлива, некомпетентна, легковірна, сильно навіювана та піддана гіпнозу, матеріально залежна, виявляє надмірну жадібність, нерідко марновірна[3;15].

Крім того, слід зазначити, що окрім вищезазначених видів та типів віктимної поведінки існують й інші.

Зокрема, деякі вчені поділяють віктимну поведінку на стійку та випадкову.

Стійка тісно пов'язана з активною, наполегливою, підвищеною, багаторазовою віктимізацією, яка характеризується і провокуючою поведінкою.

Випадкова віктимна поведінка часто пов'язана з необачливістю, довірливістю, відсутністю досвіду.

Також, вчені виділяють індивідуальну та масову віктимну поведінку. За Л. Франком, індивідуальна віктимна поведінка – це потенційна та/або реалізована підвищена можливість стати жертвою злочинного посягання за умови, що об'єктивно цього можна б було уникнути [38]. Масова ж віктимна поведінка – це схильність групи людей до віктимної поведінки [25].

Крім того, слід сказати про такі поняття як багаторазова або повторна віктимізація та вторинна й третинна віктимізація.

Багаторазова віктимність найчастіше проявляється у підлітків і жінок, коли особа вже була (можливо, навіть, неодноразово) на межі безпеки та злочину, причому, саме через власну поведінку, і знов поводитьсь так само. Багаторазовість в цьому випадку – це своєрідна стійка віктимна поведінка, визначене психологічне спрямування особистості. У випадках багаторазової віктимізації ризик стати жертвою від разу до разу постійно зростає, а віктимна поведінка набуває особливої стійкості.

Вторинна віктимізація включає в себе випадки непрямого заподіяння шкоди жертві, пов'язаного зі ставленням до неї найближчого оточення і соціальної спільності в цілому. Для прикладу можна навести обговорення якоїсь резонансної справи на телебаченні. В цьому випадку, студія телешоу є своєрідною ареною для обговорення подробиць злочину та дачі оцінок не тільки події, яка мала місце, а й діям потерпілої особи (жертви). Зазвичай таке обговорення з боку широкого кола чужих, сторонніх осіб є дуже жорстоким. Чітка упередженість у ставленні «винності» і «гріховності» самої жертви, явне негативне ставлення до неї як до особистості, чимось заплямував себе і інші різні стереотипи громадської думки прирікають жертв злочинів на нові страждання. Особливо сильно схильні до вторинної віктимізації жертви злочинів проти статевої свободи та статевої недоторканості, а також потерпілі від внутрішньосімейного насильства. Для позначення громадського звинувачення в бік жертви злочину, добре відомого в людській історії і психології, американським психологом Уїлям Райаном за кордоном в науковий обіг

вперше був введений спеціальний термін - віктимблеймінг (victim blaming - звинувачення жертви) [27].

Третинна виктимізація – це використання образу жертви представниками ЗМІ в своїх цілях. Експлуатація «гарячих» новин з психічним травмуванням жертви, вкрай настирливе проникнення в особисте життя, використання правового статусу і позицій жертви не на благо, а на шкоду їй тощо.

В залежності від ступеня зв'язку зі злочинною поведінкою виділяють дві форми віктимності: евентуальну (лат. «евентус» – випадок) та децидивну (лат. «децидо» – рішення).

Евентуальна віктимність – можливість за нагоди, відомих обставин, певної ситуації стати жертвою злочину, включає в себе причинно-зумовлені девіації. Децидивна віктимність охоплює не тільки стадії підготовки і прийняття додаткового рішення, а і саму віктимну активність, включає в себе доцільні та цілеспрямовані девіації [16].

1.2. Фактори віктимної поведінки

Л.Франк спочатку розглядав індивідуальну віктимну поведінку як реалізовану злочинним актом схильність, а точніше здатність за певних обставин ставати жертвою злочину або, іншими словами, нездатність уникнути небезпеки там, де об'єктивно її можна було б уникнути [25].

Однак, зазначене визначення зазнало критики інших науковців, у зв'язку із чим Л.Франк змінив свою позицію, визнавши, що індивідуальна віктимна поведінка - це не тільки реалізована, але і потенційна здатність тих чи інших осіб стати потерпілими або, іншими словами, нездатність уникнути злочинного посягання там, де об'єктивно це було можливо. При цьому мається на увазі не усереднена, а підвищена здатність стати жертвою в силу ряду суб'єктивних і обставин [32].

В свою чергу В. Полубінський, критикуючи визначення індивідуальної віктимної поведінки Л. Франка, приходять до висновку, що при визначенні віктимної поведінки конкретної людини мова повинна йти не про всі її здібності, які сприяють її становленню жертвою злочину, а лише про ті, які безпосередньо пов'язані з якими-небудь особливостями особистості і поведінки цієї людини як потерпілого, або зі специфічними взаємовідносинами між потерпілим та кривдником.

На думку В. Полубінського, індивідуальна віктимна поведінка – це властивість конкретної людини, обумовлена її соціальними, психологічними або біофізичними якостями (їх сукупністю), яка у певних життєвих ситуаціях сприяє формуванню умов, за яких виникає можливість завдання їй шкоди протиправними діями. Іншими словами, віктимна поведінка конкретного індивіда являє собою його потенційну здатність опинитися в ролі жертви злочину через негативну взаємодію його особистісних якостей із зовнішніми факторами. Злочин лише реалізує цю здатність [25; 44].

Існує думка, що індивід не набуває віктимності за життя, а є віктимним з моменту народження, оскільки він живе у суспільстві, де не ліквідована злочинність, тож у нього існує об'єктивна можливість стати жертвою злочину (Н.Ю. Волянчук, Г.В. Ложкін, 2010) [13].

Однак, слід зазначити, що вроджена віктимність особистості ще не означає, що особа стане жертвою того чи іншого протиправного посягання. Одночасно з цим Л.Франк, и В.И. Полубінський вважають, що потерпілим від злочину може стати індивід, який взагалі не має жодних ознак віктимності. Інакше кажучи, вони пов'язують віктимну поведінку із деліктом. Особистісний компонент в такому разі – це здатність (схильність) особи стати жертвою в силу певних, наявних у неї суб'єктивних якостей.

Підвищена вразливість за рахунок особистісного компоненту впливає із наявності відповідних віктимних схильностей, а саме: соціальних, психологічних, біофізичних якостей, які підвищують ступінь вразливості індивіда та проявляються здебільшого активно [38]. Без віктимної схильності

немає і самої віктимності. Так, наприклад, віктимна схильність, яка робить особу легкою здобиччю для карманного крадія зведеться нанівець, якщо у цієї особи не має кармана і гаманця [25]. Така людина за цих конкретних обставин не здатна стати жертвою крадіжки. Отже процес становлення її жертвою не відбувається.

Процес перетворення особи чи групи осіб на реальну жертву, а також результат такого процесу називають віктимізацією.

Віктимізація зазвичай зумовлена дією певних факторів. Означені фактори є дуже різноманітними, проте, їх можна поділити на дві групи – соціальні і феноменологічні [24; 27; 41]. Соціальні фактори віктимізації пов'язані із зовнішніми впливами, феноменологічні умови – з тими внутрішніми змінами в людині, які відбуваються під впливом несприятливих факторів виховання та соціалізації [28].

Спираючись на соціальні фактори, які впливають на формування віктимності О.О. Байер виділяє також вторинну віктимізацію (наприклад, коли оточуючі звинувачують чи засуджують саму жертву) та рикошетну віктимізацію, яка полягає в психологічній шкоді, що завдають жертві її родичі та близькі особи [4].

Соціальні фактори вирізняються своєю різноманітністю. І. Журлова зазначає, що: «На кожному віковому етапі соціалізації можна виділити найбільш типові небезпеки, зіткнення із якими з найбільшою ймовірністю може сприяти віктимізації людини» [20, с.10]. Вона наводить майже повний перелік факторів віктимізації особистості в залежності від їх сили впливу на особу у відповідному періоді вікового розвитку.

Так у період внутрішньоутробного розвитку плоду факторами, що сприяють віктимізації є нездоров'я батьків, пияцтво та (чи) несистематичний спосіб життя, погане харчування матері, негативний емоційно-психологічний стан батьків, медичні помилки, несприятливе екологічне середовище.

У дошкільний період (0-6 років) такими факторами виступають хвороби та фізичні травми, емоційна холодність і (або) аморальність батьків; ігнорування дитини та її занедбаність; зубожіння родини; антигуманність працівників дитячих закладів; відторгнення однолітками; антисоціальні сусіди та (чи) їхні діти; характер передач, що переглядаються.

На віктимізацію осіб молодшого шкільного віку (6-10 років) впливають аморальність, пияцтво батьків; поведінка вітчима чи мачухи; зубожіння родини; гіперпротекція чи гіперопіка; характер передач, що переглядаються; нерозвинена мова; неготовність до навчання; негативне ставлення однолітків і (чи) вчителя; негативний вплив однолітків, старших дітей; фізичні травми, дефекти; втрата батьків; зґвалтування; розбещення.

У підлітковому віці (11 – 14 років) такі фактори як аморальність, пияцтво батьків; зубожіння родини; гіперпротекція чи гіперопіка; характер передач, що переглядаються; помилки педагогів та батьків; паління, токсикоманія; зґвалтування; розбещення; самотність; фізичні травми, дефекти; цькування з боку однолітків; залучення до антисоціальних чи злочинних груп; випередження чи відставання в психосексуальному розвитку; часті переїзди родини; розлучення батьків можуть сприяти віктимізації.

У період ранньої юності (15-17 років) факторами, що сприяють віктимізації є антисоціальна родина, зубожіння сім'ї; пияцтво, наркоманія, проституція; рання вагітність; залучення в злочинні та тоталітарні групи; зґвалтування; фізичні травми, дефекти; нав'язлива дисморфофобія; нерозуміння оточуючими, самотність; цькування з боку однолітків; романтичні невдачі; суїцидальні прагнення; протиріччя між ідеалами, установками, стереотипами та реальним життям; втрата життєвої перспективи; Інтернет-залежність.

У юнацькому віці (18– 21 рік) факторами, що впливають на віктимність особистості І. Журлова називає пияцтво, наркоманія, проституція, зубожіння, безробіття; зґвалтування, сексуальні невдачі, стреси; залучення до злочинної діяльності та в тоталітарні групи; самотність; розрив між рівнем

домагань та соціальним статусом; служба в армії; неможливість продовжити освіту [20].

Важливо також підкреслити, що, окрім соціальних та особистісних, існують певні вікові фактори ризику віктимізації особистості. Ряд дослідників перелічують серед таких факторів специфічні анатомо-фізіологічні, гормональні, емоційно-особистісні та психосексуальні зміни дитячого та підліткового віку, які роблять потенційну жертву більш вразливою [27].

М. Шакурова вважає що фактором віктимізації людини будь-якого віку може стати родина. Конфліктні відносини в родині, викривлений тип виховання можуть бути причиною деформації особистості, формування агресивності, жорстокості. Крім того, схильність до асоціального способу життя, протиправної чи саморуйнівної поведінки можуть успадковуватися. В свою чергу наявність насильства в родині може призводити до того, що діти в майбутньому переймають наявний негативний досвід батьківської сім'ї. До того ж, у сім'ї може формуватися певний тип жертви, через ті механізми соціалізації, які характерні саме для цієї сім'ї. Наприклад, у неповній родині, можуть сформуватися декілька поколінь жінок чоловіконенависниць, тобто в них формується певний психічний комплекс, який може позбавити їх можливості створити власну щасливу та міцну родину в майбутньому [33; 57].

Аналізуючи характер негативних відносин у родині та їхній вплив на розвиток віктимності, Ю. Антонян приходять до висновку, що «чим менш тісними є зв'язки між членами родини, тим більш вірогідними стають зв'язки підлітків поза родинною та, відповідно, зменшується її значення як інституту соціалізації, виникає ризик формування віктимної поведінки» [3]. Окрім того, вчений також вбачає, що «формування захисних реакцій у випадку небезпеки і певних морально-етичних цінностей відбувається під дією того соціального оточення, у якому жертва знаходилася в момент формування її як особистості» [3].

О.Бовть. Він вважає важливим чинником, що провокує делікти, є саме негативна, іноді суто аморальна поведінка, основу якої складають

індивідуально-психологічні якості особистості. Тому традиційно однією з форм віктимної поведінки вважають аморальне поводження потенційної жертви, яке досить часто виявляється провокуючим [25; 26].

На думку В.С. Медведєва орієнтовне коло віктимних психологічних характеристик особистості утворюють наступні фактори [35; 38]:

- психічні порушення (розумова відсталість, психопатії);
- порушення розвитку пізнавальних процесів (сприймання, пам'ять, мислення).
- емоційна нестійкість;
- зловживання алкоголем, наркотиками;
- необережність та неможливість передбачити наслідки власної поведінки;
- знижена рефлексія та самоконтроль;
- схильність до невиправданого ризику та авантюризм;
- конформність, нездатність протистояти психологічному впливу з боку оточення;
- довірливість, наївність;
- акцентуації характеру за істероїдним, нестійким типом;
- разгальмованість органічних потягів, несформованість моральних норм;
- сварливість, конфліктність.

1.3. Вживання психоактивних речовин як фактор віктимності особистості

Теоретичний аналіз вчинення розбійних нападів, проведений рядом науковців дозволив припустити, що аморальна поведінка особистості є соціально-перцептивним чинником її віктимності, тобто чим аморальніше поводить себе людина, тим більше вона ризикує стати жертвою злочину. З метою перевірки вказаної гіпотези було проведено емпіричне дослідження, за допомогою якого науковці з'ясували домінуючі особливості дозлочинної поведінки реалізованих жертв з точки зору злочинців та аналіз міри

аморальності дозлочинної поведінки потерпілих. Так, 60% злочинців вважають, що жертва сама спровокувала скоєння злочину своєю поведінкою. Домінуючими особливостями такої поведінки жертви правопорушники називають:

- наївність, некритичність – 30 %;
- агресивність – 27,2%;
- аморальність – 23%;
- жадібність – 9,2%;
- необачність – 7,6%;
- довірливість – 7,6%;
- зловживання алкоголем або наркотиками – 7,6%;
- ризикованість – 7,6%;
- цікавість – 1,6%;
- неправомірність – 1,6% [50].

Тобто, за результатами проведеного дослідження встановлено, що майже 8% злочинів були скоєні саме через те, що потерпіла особа (жертва) сама спровокувала злочинця своєю поведінкою, перебуваючи при цьому у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння.

Сьогодні наркотики стають все більш доступними, у молоді з'являється все більше можливостей спробувати їх на смак. Зазначене веде до зростання наркотизації свідомості, насамперед, неповнолітніх. Наркотики спричиняють також погіршення криміногенної ситуації в країні, утворюючи порочне коло “наркотики” – “злочин”.

Однак, у зазначеній діаді наркотики зазвичай розглядаються як причина вчинення злочину лише зі сторони правопорушника (злочинця), в той час як роль жертви, яка перебувала у стані наркотичного сп'яніння нівелюється.

Особи, які вживають психоактивні речовини, у стані наркотичного сп'яніння не можуть належним чином оцінювати ситуацію, що склалася, і тому

стають її заручниками, вони не здатні розуміти результати своєї поведінки, що і робить їх потенційними жертвами злочинних посягань [30].

Слід також зазначити, що систематичне вживання психоактивних речовин спричиняє суттєві зміни особистісного характеру. На перше місце у людини виходять не завжди позитивні особистісні якості. Людина стає більш імпульсивною, агресивною, неспокійною, розумові процеси можуть сповільнюватися, що в свою чергу знижує рівень критичності мислення. Все це призводить до того, що особи, які вживають психоактивні речовини можуть мати певний набір індивідуально-психологічних якостей, що сприяють їх віктимізації не тільки у стані наркотичного сп'яніння, а й у повсякденному житті.

Між тим, аналіз вітчизняної наукової літератури показав, що хоча науковці і виділяють немедичне вживання психоактивних речовин (наркотиків) як фактор віктимізації особи, однак, на сьогодні даному питанню не приділено достатньої уваги, сучасні наукові розробки відсутні. Що ж стосується надбання зарубіжних вчених, то вказане питання останнє десятиріччя майже не висвітлювалось.

Є. Луценко у своїй статті «Особенности личности преступника-наркомана и личности жертвы преступления» 2012 року зазначив, що особи, які зловживають психоактивними речовинами, мають підвищену віктимність у зв'язку із чим нерідко самі стають жертвами протиправних посягань, в тому числі насильницьких злочинів таких як, хуліганство, розбійні напади, грабежі, тілесні ушкодження різного ступеня тяжкості [34].

Віктимна поведінка осіб, які вживають психоактивні речовини тривалий час обумовлена їх стилем життя, під яким розуміється постійний потяг до наркотичних речовин, їх вживання, незаконного придбання, прагнення до легкого отримання коштів для придбання цих речовин, встановлення відповідних контактів з особами, що зберігають і збувають наркотики, а також часте перебування у стані одурманення і/або абстиненції, які циклічно замінюють один одний тощо. Все це призводить до підвищеної віктимності осіб,

які вживають психоактивні речовини. Такі особи стають більш привабливими для правопорушників, які можуть бути як і з їх середовища, тобто теж особи, які вживають психоактивні речовини або ті, хто розповсюджують психоактивні речовини (наркоділери), так і просто правопорушниками, які не мають нічого спільного із наркозалежними особами.

Соціальна ізоляція (замкнутість життя осіб із наркозалежністю, таємне придбання ними наркотичних речовин, майже повна відсутність відносин з законослухняними людьми і т.д.) можуть стати причиною підвищеної віктимізації.

Особливо віктимізованими є неповнолітні наркомани. Серед них виділяються дівчата, у яких досить високий ризик стати жертвою зґвалтування, насильницьких сексуальних дій тощо. Це пов'язано з тим, що особи жіночої статі, які вживають психоактивні речовини часто починають статеве життя в ранньому віці (30% – в 12-13 років і 50% – в 14-15 років). Багато жінок з числа зазначеної категорії (35%) визнають, що з раннього дитинства займалися і досі займаються проституцією та крадіжками для того, щоб отримати кошти на придбання психоактивних речовин. Віктимність в даному випадку очевидна, оскільки до скоєння злочину ці неповнолітні особи жіночої статі та дівчата у віці 18-20 років вели антисоціальний спосіб життя (втеча з дому, бродяжництво та безпритульність, пияцтво, куріння, раннє статеве життя і нерозбірливі статові стосунки).

Як вже зазначалось, існує особливий зв'язок між правопорушником та жертвою, оскільки часом жертва формує, виховує та допомагає становленню правопорушника як такого. Коли справа стосується наркозалежності, то завжди має місце інтеракція, взаємодія і обмін елементами причинності. Для осіб, які вживають психоактивні речовини та стали жертвами таких злочинів, як крадіжки, розбої та грабежі, в 60% випадків характерні наступні види віктимної поведінки: багаторазова (повторна) віктимізація, підвищена агресивність, імпульсивність.

Для тих, хто став жертвою вбивств, заподіяння шкоди здоров'ю, побоїв, катувань, зґвалтувань, насильницьких дій сексуального характеру, зазначені види віктимної поведінки проявляються у 80% випадків. Слід звернути увагу на одну обставину: в 9 з 10 випадків самі потерпілі виявляли ініціативу для встановлення зв'язку з потенційним злочинцем. Майже у всіх випадках злочинцями були особи, які певним чином пов'язані з незаконним обігом психоактивних та пов'язаних із ними речовин. Таким чином, вчинення злочину відбувається тоді, коли дії винного і потерпілого стають процесом соціально-психологічної взаємодії [34].

Л. Нюнес та А. Сані пов'язують феномен наркозалежності із іншими явищами, такими як: проституція, соціальне відчуження, бідність, безпритульність, захворювання, протиправна поведінка та віктимізація. На їх думку зазначені явища тим чи іншим чином пов'язані із наркозалежністю незалежно від того, в якості правопорушника чи жертви виступає особа, яка має відповідну залежність. Вони також зазначають, що всі дослідження, присвячені діаді наркотики-злочин здебільшого фокусуються на особах, які вживають психоактивні речовини, як на потенційних правопорушниках, однак, жертвам, які вживають психоактивні речовини не приділяється достатньої уваги [35]. Взагалі наявність стану наркотичного сп'яніння та/або сам факт того, що жертва вживає наркотики хоч і визнається фактором віктимізації, проте вказане питання залишається майже недослідженим.

В той же час, деякі зарубіжні автори (Sampson & Lauritsen, 1990; Fagan, 1993; Zhan, Welte, & Wieczorek, 2001; MacCoun, Kilmer, & Reuter, 2003; Коо, Chitwood, & Sanchez, 2008) зазначають, що в багатьох випадках правопорушник, жертва або обидві особи під час вчинення кримінального правопорушення перебували у стані наркотичного, токсичного або алкогольного сп'яніння. Отже, існують беззаперечні докази того, що девіантна поведінка, в нашому випадку вживання психоактивних речовин, є одним із факторів, які підвищують рівень віктимності особи, що в свою чергу підтверджує необхідність подальшого

детального дослідження віктимності осіб, які вживають психоактивні речовини [59; 60; 61; 62; 63].

Для кращого розуміння феномену наркотизації та його впливу на людину, як фактору віктимності західні науковці виділяють декілька моделей діади наркотики-злочин [60; 61; 62; 63; 64].

Зокрема, економічно-компульсивна модель пояснює зв'язок злочинів проти власності та наркотиків як щось спричинене наркотичною залежністю. Ця модель припускає, що злочин, пов'язаний з наркотичними речовинами, був скоєний через необхідність особи із наркозалежністю отримати гроші для придбання нової дози такої речовини. З іншого боку, економічне становище осіб, які вживають психоактивні речовини зазвичай є дуже нестабільним, а наявна потреба у продовженні вживання наркотичних речовин сприяє тому, що людина частіше потрапляє у протиправні ситуації, тим самим, все більше інтегруючись у девіантне середовище, де вона легко може стати жертвою.

Системна модель, пов'язана із вчиненням насильницьких злочинів, які мають місце в ході незаконного обігу наркотичних речовин. Вказана модель може допомогти пояснити як злочинну поведінку, так і віктимізацію осіб, які вживають психоактивні речовини. У цій моделі віктимізація осіб, які вживають психоактивні речовини, пов'язується із негативним, жорстоким впливом, який справляє на жертву саме середовище незаконних ринків наркотичних речовин.

Більш детально поведінка осіб, які вживають психоактивні речовини розглядається через призму фармакологічної дії цих речовин. Модель, яка розглядає цю взаємодію називається психофармакологічною моделлю.

Так стан наркотичного сп'яніння або наркотичного голодування (абстиненції) можуть спричинити поведінкові зміни, що спонукають особу до активних злочинних дій, в той же час інтоксикація або наркотичне голодування призводять до сильного виснаження та безпомічності, що в свою чергу сприяє більшій вразливості людини до віктимізації.

Тристороння модель, запропонована П. Гольдштейном стосується взаємного впливу елементів, виділених у попередніх моделях, на віктимізацію

осіб, які вживають психоактивні речовини. Автор поєднує причини, наведені у моделях, представлених раніше, та досліджує взаємодію психофармакологічного ефекту наркотичних речовин, високої вартості деяких заборонених речовин та клімат насильства, який існує на нелегальних ринках наркотичних речовин. Кожен з цих елементів як окремо, так і у взаємодії впливають на поведінку осіб із наркозалежністю та можуть стати не тільки причиною вчинення нових злочинів, а й сприяти становленню нових злочинців та жертв з числа осіб із наркозалежністю.

Слід також сказати про модель, запропоновану К. Фопелем, яка є відмінною від попередніх моделей і базується на ідеї, що всі сфери життя та кар'єра організовуються поступово з плином часу. Автор запропонував визначати зв'язок між зловживанням психоактивними речовинами та злочинною діяльністю, як процес, який складається з чотирьох стадій, на кожному з яких впливають такі чинники як доступність психоактивних речовин для особи (наявність грошових коштів для придбання наркотичних речовин), мотиви особи та її схильність до девіантної поведінки. Основними чинниками для розподілу на стадії К. Фопель визначає доступність речовини та рівень життя. В свою чергу рівень життя визначає через взаємозв'язок із повсякденними подіями, які відбуваються в усіх сферах життя людини (робочій, побутовій, приватній тощо) [60; 63].

Так, перша стадія, яку виділяє науковець – це стадія «випадкового користувача». На вказаній стадії психоактивні речовини майже недоступні для особи, а рівень життя є доволі високим. Наступна стадія - це стадія «постійного наркомана», коли особа має вільний доступ до психоактивних речовин і одночасно високий рівень життя. Третя стадія «вільний наркоспоживач» настає тоді, коли особа має вільний доступ до психоактивних речовин, але низький рівень життя. І остання, четверта стадія «вуличних наркоманів» настає, коли особа немає а ні доступу до психоактивних речовин, а ні достатнього рівня життя.

Одже, всі розглянуті вище моделі діади наркотики-злочин, в тій чи іншій мірі розкривають взаємозв'язок між віктимізацією наркоспоживачів та середовищем, яке панує у світі незаконного обігу психоактивних речовин. Зазначене середовище справляє небезпечний вплив на тих, хто опиняється в ньому, посилюючи вразливість до віктимізуючих ситуацій.

Висновки до розділу 1

Результати теоретичного дослідження дають змогу зробити такі висновки:

1. На сьогодні не існує єдиного уніфікованого підходу до визначення поняття віктимності, однак, більшість вчених погоджуються, що віктимність – це набуті людиною фізичні, психічні й соціальні риси та ознаки, котрі можуть зробити її схильною до перетворення на жертву. В той же час, аналіз вітчизняної та зарубіжної літератури із зазначеної тематики дає змогу дати наступне визначення поняття віктимність.

Так, віктимність – це сукупність вроджених та набутих людиною, особистісних індивідуально- та соціально-психологічних, біологічних якостей (характеристик), які у взаємодії із певними зовнішніми факторами можуть впливати на її схильність ставати жертвою протиправних посягань.

Сутність поняття віктимність розкривається лише у взаємозв'язку з такими поняттями як віктимна поведінка (віктимогенність) та віктимізація (процес становлення жертвою).

Віктимогенність тісно пов'язана із девіантною поведінкою, яка може виступати детермінантом віктимності.

Єдина класифікація типів та видів віктимної поведінки відсутня, проте на загальному рівні віктимну поведінку можна поділити на пасивну та активну.

Найбільш розповсюдженою є типологізація віктимної поведінки за О. Андронніковою. Вчена виділяє п'ять моделей віктимності з яких 3 відносяться до активної віктимної поведінки (агресивна поведінка,

самопошкоджуюча або саморуйнівна поведінка, гіперсоціальна) та два – до пасивної поведінки (залежна і безпорадна поведінка, некритична поведінка).

Також існують класифікації типів віктимної поведінки залежно від характеру особистісних якостей особи та в залежності від загальної рольової поведінки жертви.

Жертва виступає центральною фігурою під час дослідження такого явища як віктимогенність.

Враховуючи ступінь зв'язку жертви зі злочинною поведінкою кривдника виділяють дві форми віктимної поведінки евентуальну (лат. «евентус» – випадок) та децидивну (лат. «децидо» – рішення).

2. Факторами віктимності особистості є внутрішні та зовнішні чинники, які у взаємодії можуть впливати на схильність особи до проявів віктимної поведінки.

Фактори віктимності можна поділити на дві групи соціальні (пов'язані із зовнішнім впливом) і феноменологічні (особистісні характеристики людині, які можуть змінюватися під впливом несприятливих факторів виховання та соціалізації).

Соціальні фактори є дуже різноманітними. На підставі саме соціальних факторів деякі вчені вирізняють такі види віктимності як вторинна, та рикошетна. Крім того, соціальні фактори віктимності на кожному віковому етапі мають різний ступінь впливу на особу, тому І. Журлова розробила їх класифікацію за цим критерієм.

Одним із дуже важливих соціальних факторів є сім'я. Так стиль батьківського виховання справляє сильний вплив на віктимізацію особи. Крім того, конфлікти у сім'ї, недостатність, відсутність або посилений батьківський контроль, вид сім'ї (повна, неповна) також можуть впливати на формування віктимної особистості.

До феноменологічних факторів, що детермінують віктимну поведінку можна віднести такі особистісні характеристики людини як агресивність, імпульсивність, тривожність, аморальність (асоціальність).

3. Аналіз вітчизняної та зарубіжної наукової літератури засвідчив, що за останнє десятиріччя до питання віктимності осіб, які вживають психоактивні речовини наукова спільнота не проявляла майже ніякої уваги. Однак, актуальність вказаного питання доводить необхідність його подальшого детального дослідження.

За статистикою близько 8% жертв насильницьких злочинів самі спровокували злочинця до вчинення протиправних дій, перебуваючи у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння.

Вживання психоактивних речовин виступає фактором віктимної поведінки, однак, для всебічного та повного розуміння ступеня впливу означеного фактору на віктимізацію особистості необхідно брати до уваги середовище, в якому доводиться жити чи існувати особі із наркозалежністю.

Так, для більш глибокого вивчення наркотизації як фактору віктимної поведінки особи, запропоновано чотири моделі діади наркотики-злочин, а саме: економічно-компульсивна модель, системна модель, тристороння модель (П. Гольдштейн), модель К. Фопеля.

Всі чотири зазначені моделі діади наркотики-злочин базуються на спільній думці, що основоположним чинником віктимізації є потреба у придбанні наркотичних речовин за будь-яких обставин (навіть, якщо немає грошових коштів).

Узагальнюючи вищевикладене слід сказати, що віктимність є багатограним явищем зміст та сутність якого неможливо розкрити без взаємозв'язку із такими поняттями як віктимогенність, віктимізація та жертва. Проте, питання віктимності осіб, які вживають психоактивні речовини останнє десятиріччя залишалось поза увагою вітчизняних та зарубіжних вчених. Отже, ґрунтовний теоретичний аналіз наукової літератури з проблем віктимності та наркотизації надає можливість організації та проведення експериментального дослідження особливостей віктимної поведінки осіб, які вживають психоактивні речовини.

РОЗДІЛ 2

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ПЕРЕДУМОВ ВІКТИМНОСТІ ТА ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСІБ, ЯКІ ВЖИВАЮТЬ ПСИХОАКТИВНІ РЕЧОВИНИ

2.1. Індивідуально-психологічні передумови віктимної поведінки осіб, які вживають психоактивні речовини

Віктимізація нерозривно пов'язана з особистістю, її особливостями та умовами розвитку. На думку дослідників, такі особистісні риси як тривожність, агресивність, навіюваність, асоціальність можуть виступати детермінантами віктимності, віктимної поведінки особистості [1; 3; 4; 12].

Не меншу роль у віктимізації особи відіграє сім'я, зокрема, виховання дитини у неповній родині, неправильний тип виховання дитини чи порушення дитячо-батьківських стосунків тощо [33].

Проаналізувавши наукову літературу, присвячену тематиці віктимності, віктимної поведінки та віктимізації осіб, які вживають психоактивні речовини, можна узагальнено виділити різні психологічні детермінанти віктимізації таких осіб, припустивши, що основними причинами особистісного характеру, які провокують виникнення у них віктимності, може виступати тріада таких рис, як тривожність, агресивність і навіюваність.

Агресивні дії особи, яка вживає психоактивні речовини, активно провокують насильство – в цьому полягає віктимізуючий вплив агресії.

При підвищеній тривожності особа із наркозалежністю сприймає навколишній світ як ворожий та невизначений, від якого вона захищається не завжди конструктивними способами – в цьому полягає віктимізуючий вплив тривожності.

Віктимізуючий вплив навіюваності – це провокативна невпевненість нарко- чи алкозалежної особи, пов'язана з її інтелектуальною недостатністю, з підлеглистю та негативним ставленням до себе [44].

Віктимність є багатофакторним феноменом, який складається з трьох компонентів – вольового, емоційного та інтелектуального і визначається:

- психологічними передумовами: недостатнім усвідомленням мотивів власної поведінки, некритичністю мислення, несформованістю моральних норм, неможливістю встановлення причинно-наслідкових зв'язків (інтелектуальний компонент); незрілістю особистісних новоутворень, а саме навіюваністю, неадекватною самооцінкою, конформністю, невпевненістю, слабкістю вольової регуляції (вольовий компонент); тривожністю, агресивністю, імпульсивністю, недорозвиненням емпатії, естетичною нечутливістю (емоційний компонент);

- біологічними передумовами, які зумовлені первинним дефектом: конкретністю та ситуативністю мислення, невмінням проводити операції аналізу та синтезу, зміщенням порогів чутливості, патологічністю потягів, частими випадками девіацій;

- соціальні передумови: викривлене виховання родиною, безпорадність в міжособистісному спілкуванні [9].

Таким чином, за результатами теоретичного аналізу змісту понять віктимності, віктимної поведінки, та віктимізації, а також факторів віктимної поведінки осіб, які вживають психоактивні речовини, визначено наступні емпіричні компоненти індивідуально-психологічних передумов їхньої віктимної поведінки: тривожність; агресивність; імпульсивність; асоціальність; замкнутість; невпевненість; навіюваність; естетична нечутливість [8; 44].

Кожний із зазначених вище компонентів можна охарактеризувати наступним чином.

Зокрема, А. Бистров вважає, що ознаками тривожності є страх перед усім новим, незнайомим, незвичайним; підвищена збудливість, напруженість, скутість; спалах емоцій (експлозивність), боязнь спілкуватися з незнайомими людьми, ниття; невпевненість у собі, занижена самооцінка; очікування

неприємностей, невдач, осуду; старанність, розвинуте почуття відповідальності; безініціативність, пасивність, боязкість; схильність пам'ятати більше погане, ніж хороше [8; 58].

Основними ознаками такої індивідуально-психологічної передумови віктимної поведінки як тривожності науковець виділяє страх перед усім новим, незнайомим, незвичайним; підвищену збудливість, напруженість, скутість; спалах емоцій (експлозивність), боязнь спілкуватися з незнайомими людьми, ниття; невпевненість у собі, занижену самооцінку; очікування неприємностей, невдач, осуду інших осіб; старанність, розвинуте почуття відповідальності; безініціативність, пасивність, боязкість; схильність пам'ятати більше погане, ніж хороше.

Ознаками імпульсивності на думку А.Бистрова є: невміння чекати, нетерплячість; здатність легко ображатися; дратівливість, емоційна нестриманість; легке відволікання уваги; безтурботність, легковажність, безвідповідальність; нелюбов до тривалої монотонної роботи; жадоба до нових вражень, змін.

Агресивність за Л. Берковицем має наступні ознаки: упертість, прагнення заперечувати, відмовлятися; забіякуватість, дратівливість; напади гніву, вибухи злості, обурення; намагання образити, принизити; владність, наполягання на своєму; егоцентризм, невміння зрозуміти інтереси іншого; самовпевненість, завищена самооцінка [6].

Асоціальність характеризується нехтуванням своїми обов'язками, невиконанням обіцянок; потягом до насолод і гострих відчуттів без обмежень і затримок; несприйняттям критики, ворожістю до людей, які прагнуть тримати особу в соціально допустимих рамках; нестійкістю бажань – від бурхливих афектів до нудьги, роздратування, злості; крайнім егоїзмом, себелюбством, нескромністю; застосуванням силових методів розв'язання конфліктів.

Ознаки замкненості – це уникання товариства інших людей; сором'язливість; емоційна холодність; переважання пригніченого настрою; підозрілість; незадоволений вигляд; недовіра до людей [8; 9].

З метою дослідження виділених емпіричних компонентів використовувались такі психодіагностичні методики як Діагностика вад особистісного розвитку З.С. Карпенко (ДВОР) та вимірювання рівня навіюваності осіб, які вживають психоактивні речовини.

При виборі означених методик до уваги брались такі їх характеристики як відомості про їх валідність, надійність, інформацію про особливості тих вибірок, на яких відбувалася їх стандартизація.

У дослідженні на добровільній основі взяли участь 25 осіб, які вживають психоактивні речовини (переважно психостимулятори) на постійній основі більше 2-х років, віковий ценз учасників дослідження варіюється між 18 та 35 роками.

З метою дослідження психологічних передумов віктимної поведінки осіб, які вживають психоактивні речовини, застосовувалася методика З.С. Карпенко «Діагностика вад особистісного розвитку» (ДВОР) [31; 46].

Зокрема, було використано такі шкали методики як тривожність, імпульсивність, агресивність, асоціальність, замкнутість, невпевненість, естетична нечутливість. Вибір зазначених шкал обумовлений тим, що, саме означені фактори в більшій мірі детермінують формування того чи іншого типу віктимної поведінки у осіб із наркозалежністю.

Так, наприклад, при проявах тривожності наркозалежна особа сприймає навколишнє середовище як вороже, в оточуючих людях вона бачить ворогів, постійно очікує несприятливого розвитку подій. У такому стані особа, яка вживає психоактивні речовини, намагається захистити себе, проте способи захисту, які вона обирає не завжди є конструктивними і можуть справляти віктимізуючий вплив на поведінку особи.

Більш того, спроби захистити себе від небезпеки можуть також проявлятися і в агресивній чи імпульсивній поведінці, що може стати причиною активної провокації насильства та сприяти формуванню агресивного чи некритичного типів віктимної поведінки.

Асоціальність також сприяє підвищенню віктимності особи, оскільки може виступати причиною девіантної поведінки. Окрім того, асоціальність може створювати умови для втягування індивіда у віктимну ситуацію.

Асоціальність є свідченням моральної неповноцінності, відсутності вищих соціальних почуттів і виявляється в ігноруванні загальноприйнятих соціальних норм [4; 5]. Так О.Бовть, вважає, що саме негативна, іноді суто аморальна поведінка, основу якої складають індивідуально-психологічні якості особистості є важливим чинником, який провокує делікти. Тому традиційно однією з форм віктимної поведінки вважають аморальне поводження потенційної жертви, яке досить часто виявляється провокуючим [18; 28; 29].

Замкнутість та невпевненість можуть виступати складовими пасивно-покірного типу віктимної поведінки. Високий рівень виразності естетичної нечутливості може призводити до неспроможності розуміти емоційний стан іншої людини й відповідно керувати своєю поведінкою.

Стандартний опитувальник за методикою ДВОР був модифікований з урахуванням категорії досліджуваних осіб та потреб емпіричного дослідження. Анкетування проводилося індивідуально, відповіді фіксувалися в персональному бланку.

Інструкція: «Я буду ставити питання, а ти, будь ласка, на них відповідай. Якщо ти згоден – відповідай «так», якщо не згоден – «ні». Правильними будуть ті відповіді, на які ти відповідатиме чесно».

Під час інтерпретації результатів дослідження за методикою «ДВОР» увага була зосереджена на таких шкалах як: шкала тривожності, імпульсивності, агресивності, асоціальності, замкнутості, невпевненості, естетичної нечутливості.

Стандартна рівнева шкала оцінки:

8-10 балів – високий рівень вираженості риси;

4-7 балів – середній рівень вираженості риси;

1-3 бали – низький рівень вираженості риси особистісного розвитку.

Вибір цих шкал був зумовлений доцільністю аналізу індивідуально-психічних передумов віктимної поведінки осіб, які вживають психоактивні речовини.

Узагальнений аналіз результатів дослідження, отриманих за методикою «ДВОР», представлено в таблиці (таблиця 2.1).

Таблиця 2.1

Ступінь вияву рис особистісного розвитку осіб, які вживають психоактивні речовини у % (за методикою З.С. Карпенко «ДВОР»)

<i>Шкали</i>	<i>Низький рівень (кількість респондентів, %)</i>	<i>Середній рівень (кількість респондентів, %)</i>	<i>Високий рівень (кількість респондентів, %)</i>
<i>Тривожність</i>	30	26	44
<i>Імпульсивність</i>	21	22	57
<i>Агресивність</i>	16	19	65
<i>Асоціальність</i>	24	29	47
<i>Замкнутість</i>	16	44	40
<i>Невпевненість</i>	13	48	39
<i>Естетична нечутливість</i>	33	34	33

Аналіз результатів дослідження за шкалою тривожність показав, що близько половини респондентів (44%) характеризується високим рівнем прояву такої особистісної риси (характеристики) як тривожності, середній рівень тривожності мають 26% респондентів і 30% характеризуються низьким рівнем тривожності (таблиця 2.1).

Особистість із вираженою тривожністю схильна сприймати навколишній світ як такий, що містить у собі небезпеку і загрозу значно більшою мірою, ніж особистість із низьким рівнем тривожності [48].

Тривожність осіб, які вживають психоактивні речовини може проявлятися у ситуаціях міжособистісної взаємодії, наприклад, в ході розмови

така особа відчуває дискомфорт, через що поводить себе дуже напружено та скуто, може переживати з будь-якого приводу. Тривожність може бути ситуативною (як емоційний стан), пов'язаною із певною ситуацією або ж постійною особистісною рисою (особистісна тривожність) [23]. Обидва зазначені види тривожності осіб, які вживають психоактивні речовини, можна розглядати як таку якість особистості, яка сприяє її віктимізації.

В. Васильєв вважає, що віктимність в якості індивідуально-психологічної властивості особистості може бути особистісною, рольовою або ситуативною [11]. Прояви тривожності особи, яка вживає психоактивні речовини, можуть виступати складовою як особистісної, так і ситуативної віктимності.

Аналіз результатів дослідження за шкалою імпульсивності (таблиця 2.1) показав, що для більше ніж половини респондентів (57%) характерним є високий рівень імпульсивності, для майже третини респондентів (22%) характерний середній рівень вияву імпульсивності і для 21% респондентів характерний низький рівень імпульсивності.

Особливість поведінки наркозалежної особи із високим виявом рівня імпульсивності полягає у тому, що така особа схильна діяти за першим спонуканням, без будь-якого обмірковування свого рішення, вона, зазвичай, нестримана та піддається ситуативному емоційному пориву, не зважаючи на інтереси інших людей.

Значне емоційне розгальмування, осіб, які вживають психоактивні речовини, та в яких спостерігається високий рівень імпульсивності, спричиняє труднощі у міжособистісній комунікації. Такі особи доволі нетерплячі, дратівливі, легко ображаються, емоційно нестримані, їм часто необхідні зміни й нові враження.

При підвищеному рівні імпульсивності втягування особи, яка вживає психоактивні речовини у роль жертви, відбувається шляхом провокації з використанням її імпульсивності. З метою провокації провокатору достатньо лише зачепити наркозалежну особу у словесній формі чи фізично, щоб викликати її реакцію, наприклад, шляхом звинувачення у чомусь, або ж

перешкоджаючи її діяльності, в подальшому провокатор використовує негативну реакцію особи проти неї самої.

Аналізуючи імпульсивність як індивідуально-психологічний фактор віктимізації осіб, які вживають психоактивні речовини, слід зазначити, що імпульсивність відноситься до характеристики активної жертви (активна віктимність). Активна жертва, крім імпульсивності, відзначається емоційною нестійкістю, схильністю до конфліктного стилю спілкування, слабким самоконтролем, невмінням критично оцінити себе та ситуацію в цілому.

Аналіз результатів дослідження за шкалою агресивність (таблиця 2.1) показав, що переважна більшість респондентів (65%) характеризується високим рівнем вияву цієї особистісної характеристики, 19% респондентів характеризуються середнім виявом агресивності і 16% характеризуються низьким рівнем агресивності.

Агресія може бути як вродженою особистісною характеристикою людини, яка вживає психоактивні речовини так і набутою у зв'язку із вживання психоактивних речовин. Якщо особа схильна до агресії, то вживання наркотичних речовин лише погіршить ситуацію, сприятиме частішим проявам агресії.

Особи, які вживають психоактивні речовини та мають високий рівень агресії частіше за інших вдаються до ризику, необміркованої поведінки, яка є небезпечною в першу чергу для них самих, їхнього життя та здоров'я. Звичним способом реагування таких осіб на труднощі чи проблеми є орієнтація на власні негативні емоції, поглиблення своїх страждань, а не пошук адекватного вирішення проблеми. Така інфантильна поведінка наркозалежних осіб є свідченням їх незрілої (нестабільної) емоційно-вольової сфери, що проявляється у почутті незахищеності, бажанні уникнути відповідальності, неусвідомлюваному маскуванні своєї неспроможності.

Схильність до агресивної віктимної поведінки нерідко виникає у випадку поєднання агресії з некритичною поведінкою, що призводить до неадекватної оцінки життєвих ситуацій, невиправданого ризику, зухвалості, нечутливості до

небезпеки. Модель саме такої агресивної віктимної поведінки формується у осіб з дефекторною соціалізацією, недостатністю життєвого особистого досвіду, надмірною агресією, наявним високим рівнем конфліктності та тривожності [54].

У ході міжособистісного спілкування для осіб із наркозалежністю, які мають високий рівень вияву агресії характерні прояви наступних негативних поведінкових реакцій: агресивність в наслідок фрустрації, імпульсивність дій, негативізм, конфліктність. Вияви агресії у таких випадках можна визначити у ситуація міжособистісних стосунків як прояви реактивної агресії (тобто реакції у відповідь на зовнішній подразник, як то сварка, конфлікт) або як прояви спонтанної агресії (виникає без очевидної причини, зазвичай під впливом якихось внутрішніх імпульсів, як то накопичення негативних емоцій, немотивована агресія при психофізичних розладах [47]).

Також, необхідно зазначити, що для осіб, які вживають психоактивні речовини характерна і соціалізована форма агресивної поведінка, яка виявляється у ігноруванні соціальних норм, слабкому самоконтролі, використанні агресії задля привертання уваги, у яскравому вираженні негативних емоцій (крик, голосна лайка, розкидання речей) [51].

Аналіз результатів дослідження за шкалою асоціальність (таблиця 2.1) показав, що переважна більшість респондентів (47%) мають високий рівень вияву цієї особистісної характеристики, майже третина респондентів (29%) мають середній рівень вияву асоціальності і у 24% опитаних спостерігається низький рівень асоціальності.

Асоціальність характеризується виключністю із соціальної взаємодії, оскільки поведінка індивіда порушує соціальні норми та є соціально неприйнятною [5]. У сучасній міжнародній класифікації хвороб представлені дисоціативні розлади особистості, що зумовлюють соціальність поведінки. Вони виявляються у байдужості до почуттів інши, стійкій безвідповідальності та зневаженні (нехтуванні) соціальних правил і обов'язків, легкості виникання реакцій агресії та насильства, нездатності відчувати провину та позитивно

коригувати власну поведінку, керуючись життєвим досвідом, схильності звинувачувати оточуючих або виправдовувати свою асоціальну поведінку, що призводить до конфлікту особи із суспільством.

Причиною асоціальності осіб, які вживають психоактивні речовини можуть бути вади виховання, негаразди в родинних стосунках, негативний вплив традицій інших значущих соціальних груп (оточення осіб, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних речовин), загострення суспільно-економічної ситуації. Також асоціальність може бути зумовлена психічними захворюваннями.

Оскільки асоціальність виявляється у відсутності чутливості індивіда до суспільних звичаїв, такий тип відхилення є небезпечним, та як потенційно може завдавати більше шкоди певній групі людей чи соціуму загалом [45].

Асоціальність як вада особистісного розвитку, на думку багатьох дослідників, дуже часто виступає одним із провідних компонентів віктимної поведінки. Так, результати дослідження в галузі кримінології та юридичної психології, спрямовані на вивчення різних аспектів віктимної поведінки потенційних жертв злочинів, засвідчують, що у більшості випадків вчиненню злочину передувала асоціальна (аморальна чи будь-яка інша протиправна) поведінка особи, яка вживає психоактивні речовини, що й спровокувало злочинця на вчинення злочину. Сьогодні, асоціальна поведінка потенційної жертви, яка провокує потенційного злочинця, традиційно вважається однією із форм віктимної поведінки [7; 10].

Аналіз результатів дослідження за шкалою замкнутість (таблиця 2.1) показав, що для багатьох респондентів (40%) характерний високий рівень вияву цієї особистісної риси, однак, більшість респондентів (44%) мають середній рівень прояву замкнутості, і лише для 16% опитаних характерний низький рівень замкнутості (відлюдкуватості).

Отримані результати дослідження за цією шкалою можна пояснити недостатньою вираженістю потреби у спілкуванні осіб, які вживають психоактивні речовини, низьким рівнем сформованості комунікативних

навичок та можливим негативним досвідом міжособистісної взаємодії в минулому. Замкнутість наркозалежних осіб перш за все проявляється в тому, що вони у повсякденному житті намагаються «триматися на відстані», виявляють побоювання та недовіру в присутності іншої людини, не дивляться в очі; намагаються уникати контакту, спілкування тощо [4; 47].

Аналіз результатів дослідження за шкалою невпевненість (таблиця 2.1) показав, що близько половини респондентів (майже 48%) характеризується середнім рівнем вияву цієї особистісної характеристики, 13% респондентів характеризуються низьким виявом невпевненості і 39% респондентів характеризуються високим рівнем невпевненості.

Невпевненість осіб, які вживають психоактивні речовини у міжособистісній взаємодії (і спілкуванні зокрема) може виявлятися в тому, що вони схильні фантазувати, сумніватися, мало вірять у свої сили та часто перебувають у нерішучості. Крім того, наркозалежні особи з середньо та явно вираженим ступенем нерішучості негативно сприймають навколишній світ, часто навіть вороже, вони легко стають підозрілими і настороженими у несприятливих ситуаціях.

Невпевненість як індивідуально-психологічна якість особистості, відноситься до характеристики пасивної жертви (пасивна віктимність). Пасивна жертва, крім невпевненості, відзначається низькою самооцінкою, негативним ставленням до себе та свого життя, високим показником конформності, залежністю, слухняністю, нейротизмом [11].

Отримані результати дослідження за шкалою естетична нечутливість (таблиця 2.1) рівномірно розподілились поміж трьох рівнів вияву особистісної ознаки, а саме: третина респондентів (33%) характеризується середнім рівнем вияву цієї особистісної характеристики, третина (34%) – характеризуються низьким виявом естетичної нечутливості і третина (33%) респондентів характеризуються високим рівнем естетичної нечутливості.

Естетична нечутливість проявляється в тому, що людина не здатна емоційно сприймати об'єкти, яким властива естетична та художня цінність та

реагувати на них. Естетична нечутливість призводить до того, що особа, яка вживає психоактивні речовини не може зрозуміти емоційний стан іншої людини та, відповідно до цього, керувати своєю поведінкою.

Таким чином, проаналізувавши результати проведеного дослідження, можна зробити висновок, що такі особистісні ознаки як тривожність, імпульсивність, агресивність, невпевненість, асоціальність у осіб, які вживають психоактивні речовини, можуть виступати віктимізуючими якостями.

Так, імпульсивність знижує критичність мислення, стає причиною того, що особистість не завжди замислюється про наслідки своїх вчинків. Як особистісна риса та як поведінкова характеристика імпульсивність є ознакою активного типу жертви (активної віктимності).

Невпевненість, як правило, спостерігається в особистостях, схильних до пасивно-покійного типу віктимної поведінки, коли людина страждає власне від особистісної позиції жертви, або через власну бездіяльність чи установку на безпомічність. Як особистісна риса та поведінкова характеристика, невпевненість є ознакою пасивного типу жертви (пасивної віктимності).

Слід також зауважити, що ще одним фактором віктимної поведінки у осіб, які вживають психоактивні речовини може бути така індивідуально-психологічна характеристика особи як навіюваність.

Беручи до уваги думку таких авторитетних вчених як А. Лурія, О. Захаров, В. Часів, що найбільш адекватними для діагностики навіюваності є методики, які ґрунтуються на оцінюванні ефективності прямих вербалізованих сугестивних впливів на різні види діяльності особистості [56], для дослідження навіюваності як індивідуально-психологічної складової віктимності і віктимної поведінки осіб, які вживають психоактивні речовини було використано психодіагностичну методику дослідження навіюваності О. Захарова [21]. Дослідження проводилося індивідуально. Перед початком проведення дослідженням встановлювався емоційний контакт. В процесі дослідження респондентам було запропоновано три проби на сугестивність (навіюваність):

1-а проба – навіювання неіснуючого запаху з пробірки: «Перед тобою дві пробірки, понюхай и скажи, в котрій з них ти відчуваєш запах кави».

2-а проба – «Зараз я доторкнуся до нерва на твоїй шиї, й ти відчуєш тепло у животі». Результат оцінюється через 5с.

3-а проба – «Скажи, які міста ти знаєш: Київ, Харків, Одеса...». Проба позитивна, якщо особа перераховує міста у тому ж порядку, який був запропонований.

Результати дослідження та узагальнені кількісні показники відображені у таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Результати дослідження навіюваності у осіб, які вживають психоактивні речовини (за сугестивними пробами методики О. Захарова)

<i>Кіл-сть респондентів (%)</i>	<i>1 проба</i>	<i>2 проба</i>	<i>3 проба</i>	<i>Кіл-сть отриманих балів</i>
29%	Вказує, з якого чутно запах кави	Відчуває та вказала місце локалізації	Перераховує в тому ж порядку	3
38%	Вказує, з якого чутно запах кави	Не відчуває	Перераховує в тому ж порядку	2
21%	Вказує, з якого чутно запах кави	Відчуває та вказала місце локалізації	Називає інші міста	2
7%	Не відчуває запаху	Відчуває та вказала місце локалізації	Називає інші міста	1
5%	Не відчуває	Не відчуває	Називає інші міста	0

Отримані результати дослідження навіюваності осіб, які вживають психоактивні речовини засвідчують, що за результатами 1-ї сугестивної проби високий рівень навіюваності характерний 88 % респондентів; за результатами 2-ї сугестивної проби високий рівень навіюваності характерний теж 57 % респондентів; за результатами 3-ї сугестивної проби високий рівень навіюваності характерний 67 % респондентів. Таким чином, для переважної більшості респондентів (88%) за результатами усіх проведених сугестивних проб характерний високий рівень навіюваності.

Це означає, що такі особи не здатні критично оцінювати ситуацію, вони більше за інших схильні стати жертвами обману. Наприклад, вони скоріше повірять на слово людині, яка запропонує їм у якості винагороди за будь-яку роботу чи послугу чергову дозу психоактивних речовин, і будуть готові зробити будь-що, щоб отримати цю дозу. Більш того, у разі виконання роботи чи послуги, однак неотримання обіцяної післяплати, такі особи можуть спровокувати сварку або бійку та самі ж від неї постраждати.

Зазначимо, що дослідження в галузях соціальної, юридичної психології та кримінології довели, що навіюваність як схильність до некритичного сприйняття інформації, некритичної оцінки поведінки або ситуації в цілому, виступає важливою складовою залежної та безпомічної поведінки, що, в свою чергу, обумовлює утворення пасивного типу віктимної поведінки.

2.2. Схильність осіб, які вживають психоактивні речовини до різних видів віктимної поведінки

З метою визначення схильності осіб, які вживають психоактивні речовини до різних видів віктимної поведінки було визначено такі емпіричні компоненти:

- схильність до агресивної віктимної поведінки;
- схильність до самопошкоджуючої віктимної поведінки;

- схильність до гіперсоціальної віктимної поведінки;
- схильність до залежної та безпомічної віктимної поведінки;
- схильність до некритичної віктимної поведінки.

Для дослідження схильності осіб, які вживають психоактивні речовини до різних видів віктимної поведінки використовувалась психодіагностична методика «Схильність до віктимної поведінки» (О. Андронікової) [2].

Вказана психодіагностична методика дослідження віктимної поведінки є стандартизованим тестом-опитувальником та охоплює комплекс взаємопов'язаних проявів віктимної поведінки наркозалежних осіб та спрямована на вимір схильності до реалізації окремих форм віктимної поведінки, а саме: схильності до віктимної поведінки агресивного типу, схильності до віктимної поведінки самопошкоджуючого типу, схильності до віктимної поведінки гіперсоціального типу, схильності до віктимної поведінки беззахисного типу та схильності до віктимної поведінки некритичного типу [2].

В ході дослідження особі пропонуються 86 тверджень, що стосуються її характеру і особистості. Особа повинна відповісти на ці твердження «так чи ні». Обробка результатів.

Обробка здійснюється по 6 спеціалізованим психодіагностичним шкалам, спрямованим на вимірювання схильності до реалізації віктимної поведінки. Це такі шкали як: «Схильність до агресивної віктимної поведінки (модель агресивної віктимної поведінки)», «Схильність до самопошкоджуючої і саморуйнівної поведінки (модель активної віктимної поведінки)», «Схильність до гіперсоціальної поведінки (модель ініціативної віктимної поведінки)», «Схильність до залежного і безпорадного поведінки (модель пасивного віктимної поведінки)», «Схильність до некритичної поведінки (модель некритичної віктимної поведінки)», «Реалізована віктимність».

Після цього проводиться підрахунок первинних (сирих) балів по всім шести шкалами, потім відбувається переклад первинних балів у стандартні оцінки за допомогою стенов по кожній шкалі:

1 -3 стен – нижче норми;

4 - 7 стен – норма;

8-10 стен вище норми.

Кількісні показники вияву схильності осіб, які вживають психоактивні речовини до різних типів віктимної поведінки, а також відхилення кількісних показників від середнього значення за шкалами методики (за умовами інтерпретації методики О. Андронікової «Схильність до віктимної поведінки») представлено у таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Результати дослідження схильності осіб, які вживають психоактивні речовини до різних типів віктимної поведінки в %

(за методикою О. Андронікової «Схильність до віктимної поведінки»)

Рівень схильності до типу віктимної поведінки	Агресивна віктимна поведінка	Самопошкоджуюча та саморуйнівна віктимна поведінка	Гіперсоціальна віктимна поведінка	Залежна та безпомічна віктимна поведінка	Некритична віктимна поведінка
Високий	67	54	12	51	47
Середній	23	32	33	39	42
Низький	10	14	55	10	11

Результати дослідження за шкалою схильність до агресивної віктимної поведінки засвідчують (таблиця 2.3), що для переважної більшості респондентів (67%) характерний високий рівень вияву схильності до віктимної поведінки цього типу, для 23% респондентів – середній рівень вияву схильності до віктимної поведінки цього типу, для 10% характерний низький рівень вияву схильності до віктимної поведінки цього типу.

За результатами шкали можна зробити висновок, що особи, які вживають психоактивні речовини схильні до агресивної віктимної поведінки, вони дуже часто потрапляють в небезпечні ситуації саме внаслідок прояву ними агресії в

формі нападу чи іншої провокуючої поведінки (вербальна агресія, знущання, наклеп та ін.); вони навмисно (хоча подекуди і несвідомо) створюють чи провокують конфліктні ситуації. Агресивна поведінка, що призводить до віктимної поведінки агресивного типу, може бути реалізацією асоціальної спрямованості особистості. У цьому разі вияви агресії можуть бути як спрямованими на конкретну особу (осіб), так і неперсонофікованими.

Наркозалежні особи, яким властива агресивна віктимна поведінка, часто порушують встановлені правила поведінки, соціальні норми, вони мають асоціальні установки і реалізують їх через власні вчинки [19]. Агресивна віктимна поведінка осіб, які вживають психоактивні речовини, може супроводжуватися імпульсивністю, роздратованістю. Агресивна поведінка може мати як реактивний характер, так і спонтанний, зумовлений особливостями психофізичного розвитку наркозалежної особи (низька здатність до самоконтролю, порушення емоційно-вольової сфери тощо).

Невелику кількість осіб із низьким рівнем вияву агресивного типу віктимної поведінки можна пояснити наступним чином. Індивіди, у яких спостерігається низький рівень вияву агресивного типу віктимної поведінки зазвичай хоч і мають низький рівень мотивації та дуже уразливі, але вони добре володіють собою, мають прагнення дотримуватися прийнятих норм і правил. Такі особи здебільшого стабільні у збереженні установок, інтересів та цілей. В той же час більшість осіб, які вживають психоактивні речовини, є доволі замкнутими та подекуди невпевненими у собі особами, вони здебільшого характеризуються високим рівнем прояву агресивності, імпульсивності та асоціальності. Отже, причиною невеликої кількості осіб із низьким рівнем вияву агресивного типу віктимної поведінки є відмінності між індивідуально-психологічними характеристиками, притаманними даному типу віктимної поведінки та індивідуально-психологічними характеристиками осіб, які вживають психоактивні речовини.

Результати дослідження за шкалою схильність до самопошкоджуючої та саморуйнівної віктимної поведінки засвідчують (таблиця 2.3), що для 51%

респондентів характерний високий рівень вияву схильності до віктимної поведінки цього типу, для 35% респондентів – середній рівень вияву схильності до віктимної поведінки цього типу, а для 14% респондентів характерний низький рівень вияву схильності до віктимної поведінки цього типу.

Поведінка самопошкоджуючого типу проявляється у наркозалежних осіб як активна віктимна поведінка. Особа, з таким типом поведінки або провокує іншу особу на протиправні дії (самопошкоджуюча віктимна поведінка провокуючого типу), або ж самостійно вчиняє дії ризикованого характеру, які є небезпечними та необміркованими (безпосередньо самопошкоджуюча віктимна поведінка).

При наркозалежні особи, які схильні до віктимної поведінки самопошкоджуючого типу, як правило, не здатні передбачити подальший перебіг подій у наслідок своєї некритичності. Такі особи характеризуються легковажністю, вони не надають значення можливим негативним наслідкам власної поведінки, сподіваючись, що все закінчиться без негативних наслідків для них.

Слід зауважити, що низька схильність до віктимної поведінки цього типу може спостерігатися внаслідок певної особистісної позиції – позиції тривожного очікування, яка може виявлятися у підвищеній, іноді нав'язливій турботі про власну безпеку, намаганні уникати будь-яких помилок, уникати будь-якої уявної небезпеки. Це може призводити до пасивної життєвої позиції, до життя за принципом «краще нічого не робити, ніж помилитися». Як наслідок – підвищена тривожність, страхи тощо.

Результати дослідження за шкалою схильність до гіперсоціальної віктимної поведінки засвідчують (таблиця 2.3), що лише для 12% респондентів характерний високий рівень вияву схильності до віктимної поведінки цього типу в той час як основна частина респондентів мають або середній рівень вияву схильності до віктимної поведінки цього типу (33%), або низький (55%).

Невелика кількість наркозалежних осіб із високим рівнем вияву гіперсоціальної віктимної поведінки пов'язана із індивідуально-психологічними якостями таких осіб.

Зокрема, при вияві високої схильності до віктимної поведінки гіперсоціального типу людина характеризується потребою втручання у будь-який конфлікт, готовністю до ризику, недостатнім усвідомленням наслідків власної поведінки; засвідченням позиції жертви, жертвенною поведінкою, орієнтацією на соціально-схвалювану й очікувану поведінку. Такі особи своєю поведінкою привертають увагу агресора. Люди зазначеного типу вважають неприпустимим ухилитися від втручання в конфлікт, навіть якщо це коштуватиме їм здоров'я чи життя.

В той же час, особи із низьким рівнем схильності до гіперсоціального типу віктимної поведінки характеризуються пасивністю, байдужістю до тих явищ, які відбуваються навколо, це може бути наслідком як образи на зовнішній світ, так і формування в результаті відчуття нерозуміння, ізольованості від світу, відсутності почуття соціальної підтримки і включеності в соціум.

Таким чином, з огляду на особистісну характеристику людини із низьким рівнем схильності до гіперсоціального типу віктимної поведінки та індивідуально-психологічних якостей осіб, які вживають психоактивні речовини, можна пояснити велику кількість респондентів із низьким рівнем цього типу віктимної поведінки.

Результати дослідження за шкалою схильність до залежної та безпомічної віктимної поведінки засвідчують (таблиця 2.3), що для 51% респондентів характерний високий рівень вияву схильності до віктимної поведінки цього типу, для 39% респондентів – середній рівень вияву схильності до віктимної поведінки цього типу, для 10% характерний низький рівень вияву схильності до віктимної поведінки цього типу.

Особи із наркозалежністю, в яких виявлено високу схильність до залежної та безпомічної віктимної поведінки не здатні до вчинення опору

потенційному кривднику з самих різних причин (через вік, фізичну слабкість, безпомічність стану (стабільного чи тимчасового), боягузтво та ін.). Такі особи мають рольову позицію жертви. Для них характерні сором'язливість, навіюваність, конформність. Існує схильність до залежної поведінки, поступливості.

Невеликий процент респондентів з низьким виявом схильності до залежної та безпомічної віктимної поведінки пояснюється тим, що особи із таким типом поведінки характеризуються бажанням завжди виділитися з групи, мають на все свою точку зору, не поважають погляди та думки інших, є авторитарними, конфліктними. Такі особи можуть бути внутрішньо вразливими, що у свою чергу призводить до підвищеного бажання відокремитися від оточуючих.

Результати дослідження за шкалою схильність до некритичної віктимної поведінки засвідчують (таблиця 2.3), що для 78 % респондентів характерний високий рівень вияву схильності до віктимної поведінки цього типу, для 11% респондентів – середній рівень вияву схильності до віктимної поведінки цього типу та для 11% респондентів – низький рівень.

Особам, що виявляють виражену схильність до некритичної віктимної поведінки, характерні демонстративна необачність, нездатність правильно оцінювати життєві ситуації. Це пов'язано з порушенням процесів мислення – можливість встановлювати причинно-наслідкові зв'язки.

Особи, які вживають психоактивні речовини не можуть повною мірою оцінювати ситуації, у які потрапляють, оскільки не можуть їх оцінювати за всіма суттєвими ознаками. Вони не можуть спланувати дії та прогнозувати наслідки власних дій.

Некритичність може проявлятися як на базі негативних рис (жадібність) так і позитивних (щедрість, доброта, сміливість). Окрім того, через невисокий інтелектуальний рівень, такі особи демонструють необачливість, невміння правильно оцінювати життєві ситуації внаслідок певних особистісних або ситуативних факторів: емоційний стан, рівень інтелекту, захворювання.

Особи некритичного типу, як правило, нерозбірливі в знайомствах, легковажні, не враховують власний досвід, не помічають небезпеки. Вони захоплюються антисоціальними лідерами, не можуть за їх привабливими якостями відрізнити протиправні дії.

Отже, результати дослідження схильності осіб, які вживають психоактивні речовини до різних видів віктимної поведінки (за методикою О. Андронікової), засвідчують, що для таких осіб характерною є висока схильність до віктимної поведінки агресивного типу, який характеризується імпульсивністю, асоціальністю, естетичною нечутливістю та гресивністю.

Причини віктимності за агресивним типом вбачаються у схильності особи потрапляти у неприємні та небезпечні життєві ситуації через агресивну, провокуючу поведінку самої жертви.

Крім того, для осіб, які вживають психоактивні речовини, характерна виражена схильність до віктимної поведінки самопошкоджуючого та залежного типу, що дуже часто зумовлюється особливостями їх індивідуально-психологічних якостей.

Отже, віктимна поведінка осіб, які вживають психоактивні речовини здебільшого проявляється в активній формі. Особи схильні до активних типів віктимної поведінки характеризуються агресивністю, імпульсивністю, готовністю до ризику, високою некритичністю, навіюваністю.

Окремо слід сказати про рівень реалізованої віктимності серед осіб, які вживають психоактивні речовини (таблиця 2.4).

Якщо показники за шкалою «Реалізована віктимність» нижче норми (1-3 стін), очевидно, що особа нечасто потрапляє в критичні ситуації або у неї вже встиг виробитися захисний спосіб поведінки, що дозволяє уникати небезпечних ситуацій. Однак внутрішня готовність до віктимної способу поведінки присутня. Швидше за все, відчуваючи внутрішній рівень напруги, така особа прагне взагалі уникати ситуації конфлікту.

При показниках вище норми (8-9 стін) особа досить часто потрапляє в неприємні або навіть небезпечні для її життя та здоров'я ситуації. Причиною

цього є внутрішня схильність і готовність особистості діяти певними, провідними в індивідуальному профілі способами. Частіше за все це – прагнення до агресивних, необдуманих дій спонтанного характеру.

Таблиця 2.4

**Результати дослідження рівня реалізованої віктимності осіб, які вживають психоактивні речовини у %
(за методикою О. Андронікової «Схильність до віктимної поведінки»)**

Рівень реалізованості віктимної поведінки	Кількісні показники у %
Високий	39
Середній	38
Низький	23

Відповідно до результатів дослідження, представлених у таблиці 2.4. рівень реалізованої віктимності осіб, які вживають психоактивні речовини є доволі високим. Так, 39% респондентів мають високий рівень реалізованої віктимності. Це свідчить про те, що вони часто потрапляють у конфліктні ситуації, в яких зазнають протиправного негативного впливу та перетворюються на жертву.

Середній рівень реалізованої віктимності мають 38% опитаних осіб, які вживають психоактивні речовини. Вони час від час можуть потрапляти у неприємні або небезпечні ситуації.

Низький рівень реалізованої віктимності наявний у 23% респондентів, це пояснюється тим, що у таких осіб скоріше за все вже сформувався захисний механізм поведінки для уникнення небезпечних ситуацій. Проте внутрішня схильність до віктимної поведінки присутня.

Таким чином, проаналізувавши результати дослідження, можна зробити висновок про те, що особи, які вживають психоактивні речовини в силу індивідуально-особистісних якостей під впливом зовнішніх факторів доволі часто стають реальними жертвами протиправних посягань.

2.3. Взаємозв'язок індивідуально-психологічних передумов віктимності та схильності до різних видів віктимної поведінки осіб, які вживають психоактивні речовини

Шляхом використання методу кореляційного аналізу, який дозволяє визначити статистично значущий взаємозв'язок між емпіричними показниками, встановлено взаємний зв'язок між показниками схильності осіб, які вживають психоактивні речовини, до різних типів віктимної поведінки та їхніми індивідуально- і соціально-психологічними передумовами віктимізації (вадами особистісного розвитку).

За результатами проведеного аналізу встановлено, що існує наступний статистично значущий взаємозв'язок:

- між тривожністю осіб, які вживають психоактивні речовини і їх схильністю до самопошкоджуючої віктимної поведінки ($r = 0,48$); до залежної та безпомічної віктимної поведінки ($r = 0,36$);
- між агресивністю осіб, які вживають психоактивні речовини і їх схильністю до агресивної віктимної поведінки ($r = 0,51$);
- між естетичною нечутливістю осіб, які вживають психоактивні речовини і їх схильністю до агресивної віктимної поведінки ($r = 0,41$); некритичної віктимної поведінки ($r = 0,42$);
- між імпульсивністю осіб, які вживають психоактивні речовини і їх схильністю до агресивної віктимної поведінки ($r = 0,54$); некритичної віктимної поведінки ($r = 0,46$);

- між некритичністю мислення осіб, які вживають психоактивні речовини і їх схильністю до некритичної віктимної поведінки ($r = 0,37$);
- між асоціальністю осіб, які вживають психоактивні речовини і їх схильністю до агресивної віктимної поведінки ($r = 0,39$); самопошкоджуючої віктимної поведінки ($r = 0,42$); до залежної віктимної поведінки ($r = 0,3$);
- між невпевненістю осіб, які вживають психоактивні речовини і їх схильністю до залежної віктимної поведінки ($r = 0,42$);
- між навіюваністю осіб, які вживають психоактивні речовини і їх схильністю до залежної віктимної поведінки ($r = 0,52$).

Розглянемо окремо типи віктимної поведінки осіб, які вживають психоактивні речовини, та типові притаманні їм при цьому вади особистісного розвитку.

Кореляційний аналіз результатів дослідження показав, що більш типовими вадами особистісного розвитку при агресивному типі віктимної поведінки у осіб, які вживають психоактивні речовини є агресивність, асоціальність, імпульсивність та естетична нечутливість.

Так, поведінка осіб, які вживають психоактивні речовини при агресивному типі характеризується бажанням досягти задоволення власних інтересів, наполягати на своєму, звинувачуючи оточуючих, вимагаючи від них вирішення проблеми, прагненням включитися у відкриту боротьбу за власні потреби, нехтуючи інтересами інших.

Зазвичай, наркозалежні особи із цим типом віктимної поведінки намагаються регулювати свій стан вербальною агресією і неадекватною поведінкою. При цьому вони не здатні визнавати власні помилки, завжди вважають себе правими, тим самим провокуючи більш сильного суперника.

Більш того, особи, які вживають психоактивні речовини, із вказаним типом віктимної поведінки не здатні передбачати можливі наслідки власних дій через відсутність у них критичного мислення. Таким чином, вказана поведінка призводить до віктимізації особистості.

Самопошкоджуючий тип віктимної поведінки у осіб, які вживають психоактивні речовини проявляється у тривожності, яка виявляється в емоційній вразливості, підвищеній збудливості, напруженості або скутості, подекуди зазначені особи можуть проявляти демонстративну байдужість, безініціативність. Також, у наркозалежних осіб із самопошкоджуючим типом віктимної поведінки може спостерігатися така особистісна вада як імпульсивність, яка проявляється через накопичення негативних емоцій.

Більш типовими вадами особистісного розвитку при гіперсоціальному та некритичному типах віктимної поведінки у осіб, які вживають психоактивні речовини, виявилися імпульсивність та некретичність мислення. Особи з такими типами віктимної поведінки діють за першим спонуканням, вони зовсім не вміють чекати, проявляють нетерплячість, дратівливі, емоційно нестримані. Такі особи частіше за все стають жертвами провокаторів. Вони дуже образливі й не можуть не відповідати кривднику, який їх провокує.

Залежний тип віктимної поведінки у осіб, які вживають психоактивні речовини проявляється саме в боязкості, пасивності, очікуванні неприємностей та невдач, схильності пам'ятати більше погане, ніж добре, бажанні підкорюватися, щоб отримати чиєсь схвалення. Такі особи готові виконувати будь-які прохання та вказівки інших, навіть, коли для цього необхідно порушити певні норми соціальної поведінки. Отже, можна констатувати, що при залежному типі віктимної поведінки у осіб, які вживають психоактивні речовини, більш типовими вадами особистісного розвитку виявилися навіюваність, невпевненість та естетична нечутливість.

Типовими вадами особистісного розвитку при некретичному типі віктимної поведінки у осіб, які вживають психоактивні речовини є імпульсивність та некретичність мислення.

Особи, які вживають психоактивні речовини та у яких виявлена висока схильність до некретичного типу віктимної поведінки через порушення мисленевих процесів не можуть правильно та всебічно оцінювати життєві ситуації. У поєднанні з імпульсивністю некретичність мислення призводить до

того, що особа діючи спонтанно, не обмірковує свою поведінку та не передбачає її можливих результатів, що в свою чергу може провокувати конфліктний стиль міжособистісного спілкування та сприяти становленню особи жертвою.

Таким чином, особи, які вживають психоактивні речовини та мають високий вияв схильності до некритичного типу віктимної поведінки не можуть повною мірою оцінювати ситуації, у які потрапляють та передбачати настання наслідків власних дій.

Загальна інформація щодо типових вад особистісного розвитку, які є характерними для певного типу віктимної поведінки у осіб, які вживають психоактивні речовини наведена у таблиці 2.5.

Таблиця 2.5.

Більш типові індивідуально-психологічні чинники при різних типах віктимної поведінки у осіб, які вживають психоактивні речовини

Індивідуально-психологічні чинники віктимізації	Типи віктимної поведінки
Тривожність	Самопошкоджуюча та саморуйнівна віктимна поведінка; залежна та безпомічна віктимна поведінка
Агресивність	Агресивна віктимна поведінка
Імпульсивність	Некритична віктимна поведінка; агресивна віктимна поведінка
Естетична нечутливість	Залежна та безпомічна віктимна поведінка; агресивна віктимна поведінка
Некритичність мислення	Некритична віктимна поведінка; гіперсоціальна віктимна поведінка
Асоціальність	Агресивна віктимна поведінка; самопошкоджуюча та саморуйнівна віктимна поведінка; залежна та безпомічна віктимна поведінка

Продовження таблиці 2.5

Навіюваність	Залежна та безпомічна віктимна поведінка; гіперсоціальна віктимна поведінка
Невпевненість	Залежна та безпомічна віктимна поведінка

Важливо зазначити, що в основному особи, які вживають психоактивні речовини, в силу власних індивідуально-психологічних якостей схильні одночасно до декількох типів віктимної поведінки, з перевагою якогось одного типу. Крім того, поведінка може змінюватися залежно від ситуації (в залежності від того, наприклад, чи перебуває особа у стані наркотичного сп'яніння, чи ні) та особистості кривдника (правопорушника).

2.4. Особливості віктимної поведінки осіб, які вживають психоактивні речовини

Крім того, з метою виявлення особливостей віктимної поведінки осіб, які вживають психоактивні речовини, було розроблено опитувальник, який містить наступні питання:

1. Чи ставали Ви жертвою протиправних посягань інших осіб? Якщо так, то яких саме?
2. Чи ставали Ви жертвою протиправних посягань інших осіб більше одного разу?
3. Чи ставали Ви жертвою протиправних посягань інших осіб, перебуваючи у стані наркотичного сп'яніння?
4. Чи були Ви знайомі із кривдником?
5. Чи зверталися Ви до правоохоронних органів із заявою про вчинення протиправних дій відносно Вас?
6. Чи знають Ваші близькі родичі, що Ви постраждали від протиправних дій іншої особи? Яке їх ставлення до ситуації у яку Ви потрапили?

7. Чи притягались Ви до адміністративної або кримінальної відповідальності за порушення діючих норм законодавства?

8. Як Ви вважаєте, чи пов'язані несприятливі ситуації, які з Вами трапляються з тим, що Ви вживаєте психоактивні речовини?

Вказаний опитувальник використовувався в ході проведення інтерв'ю, під час якого особі, яка вживає психоактивні речовини ставились зазначені вище питання.

За результатами аналізу та узагальнення отриманих даних можна зробити наступний висновок.

Особи, які вживають психоактивні речовини доволі часто стають жертвами насильницьких та корисливих злочинів, це обумовлено самим середовищем їх існування. Так, зазвичай, наркозалежні особи надають перевагу відлюдкуватому способу життя. Вони обирають для себе одного партнера, який частіше за все теж вживає психоактивні речовини, і живуть разом, підтримуючи зв'язки переважно із особами, які пов'язані з незаконним наркообігом. Це в свою чергу пояснюється тим, що особам, які вживають психоактивні речовини необхідне, по-перше, джерело постачання таких речовин, а, по-друге, джерело доходу для їх придбання. Отже, середовище, в якому живуть наркозалежні особи є асоціальним і небезпечним та може справляти негативний вплив на формування віктимної поведінки.

Крім того, близько половини (43%) опитаних повідомили, що вони були раніше знайомі із правопорушником. Так, особи із наркозалежністю нерідко стають жертвами статевих злочинів, де злочинцями частіше за все виступають або співмешканці або дилери, які займаються збутом психоактивних речовин. Таке явище пояснюється тим, що перебування у стані наркотичного (або іншого) сп'яніння сприяє збільшенню агресивності злочинця, зниженню контролю, розгальмуванню статевих потягів тощо, з іншої сторони, штовхає жертву на аморальні, провокаційні вчинки, знижує пильність, критичне сприйняття ситуації, можливість чинення опору. Більш того, якщо говорити про зв'язок жертва-дилер, то мають місце випадки, коли особа добровільно обирає

роль жертви (залежний тип віктимної поведінки) та погоджується на статеві зносини із дилером або на сексуальне рабство заради того, щоб отримати психоактивні речовини.

Інша особливість віктимності осіб, які вживають психоактивні речовини, – це не усвідомлення особою ролі жертви. Оскільки наркозалежні особи є частиною тіньового світу, де відбувається незаконний обіг наркотичних, психотропних та інших, заборонених до обігу речовин, вони підпадають під негативний вплив оточуючого середовища, їхня асоціальність та естетична нечутливість посилюються. Вказане призводить до відсутності чутливості у індивіда до суспільних звичаїв, правил та норм поведінки, він стає виключеним із соціальної взаємодії. Все це призводить до того, що індивід не здатен помічати чи розуміти протиправність та аморальність своїх дій. Таким чином, він не усвідомлює, що є жертвою втягування його у незаконний обіг та вживання психоактивних речовин.

Зазначена вище особливість тісно пов'язана з іншою, коли жертва, яка вживає психоактивні речовини, сама неодноразово могла вчиняти злочини. Причиною цього є те, що особа одночасно може виступати жертвою (потерпілим) в одному кримінальному правопорушенні і злочинцем в іншому. Наприклад, особи, які займаються збутом психоактивних речовин виступають злочинцями, оскільки вони незаконно розповсюджують такі речовини. В той же час, вони можуть стати жертвами, наприклад, корисливого злочину, коли в них інша наркозалежна особа викраде гроші, отримані від незаконного продажу психоактивних речовин.

Також, цікавою особливістю віктимної поведінки осіб, які вживають психоактивні речовини є латентність. Здебільшого, жертви, які перебували в стані наркотичного сп'яніння під час вчинення злочину, в подальшому не звертаються до правоохоронних органів. Серед причин незвернення можна виділити наступні:

- по-перше, небажання жертви спілкуватися з правоохоронними органами, оскільки вона не відчуває себе повноцінним членом суспільства та вважає, що

правоохоронці будуть відноситись до неї упереджено через те, що вона вживає психоактивні речовини;

- по-друге, після наркотичної інтоксикації жертва не може пригадати деталі злочину;

- по-третє, через асоціальний, девіантний спосіб життя (в нашому випадку це незаконне придбання та зберігання наркотиків стаття 309 Кримінального кодексу України) жертва при зверненні до правоохоронних органів може набувати не тільки статусу жертви, а й одночасно виступати в якості злочинця в іншому кримінальному правопорушенні, пов'язаному з незаконним обігом наркотичних та психотропних речовин тощо.

Між тим, необхідно також зазначити, що особи, які вживають психоактивні речовини схильні до повторної (багаторазової) віктимізації, що пояснюється їх індивідуально-психологічними особливостями, такими як ворожнеча, агресивність, імпульсивність, конфліктність, невміння відстояти свої інтереси, навіюваність. Крім того, повторна віктимізація зумовлюється оточуючим середовищем особи, яка вживає психоактивні речовини, оскільки таке середовище здебільшого справляє негативний вплив на особистість та є небезпечним. Також необхідно зазначити, що особа, яка вже ставала жертвою протиправної поведінки інших осіб, більш схильна до багаторазової віктимності і раз за разом рівень схильності постійно зростає, а віктимна поведінка набуває особливої стійкості.

Більш того, особи із накрозалежністю, які підтримують контакти зі своєю сім'єю нерідко зазнають вторинної віктимізації через осуд та нерозуміння їх близькими особами. Так, родичі жертви часто вбачають причину її втягнення у несприятливі ситуації саме в тому, що вона вживає психоактивні речовини, що автоматично робить її винною у всіх негативних ситуаціях які з нею трапляються.

Ще одним цікавим фактом є тісний взаємозв'язок між наркотизацією та віктимізацією. Так в ході інтерв'ю деякі особи зазначили, що раніше вони дуже рідко вживали психоактивні речовини (за компанію, для настрою), але після

того, як вони постраждали внаслідок протиправних дій іншої особи, з метою щоб відволіктись від того, що сталося, зняти напругу або знизити страх вони почали вживати наркотичні засоби на постійні основі. Таким чином, зазначене демонструє зворотній зв'язок становлення жертвою та вживання психоактивних речовин. Означений зв'язок підтверджується емпіричними дослідженнями, проведеними закордонними науковцями у 90-х роках [English sources], які зазначають, що наркотизація є чинником віктимної поведінки, а віктимна поведінка в свою чергу може стати підставою для початку вживання наркотичних речовин.

Висновки до розділу 2

Результати експериментального дослідження дають змогу зробити наступні висновки:

1. Виявлено передумови віктимної поведінки осіб, які вживають психоактивні речовини. Зокрема, результати дослідження засвідчили, що індивідуально-психологічними передумовами віктимної поведінки осіб, які вживають психоактивні речовини виступають такі особистісні риси як тривожність, агресивність, імпульсивність, естетична нечуттєвість, навіюваність, та некритичність.

Найбільше у осіб, які вживають психоактивні речовини виявляються такі особистісні риси як агресивність (65%), імпульсивність (57%) та асоціальність (47%). На формування цих особистісних рис впливають як фізіологічні та психічні чинники, так і чинники соціального середовища (виключеність із суспільства, вороже та небезпечне середовище проживання).

Високий рівень вияву таких рис як агресивність, імпульсивність та асоціальність свідчить про те, що особи, які вживають психоактивні речовини здебільшого схильні до активної віктимної поведінки.

Однак, слід зазначити, що не всі типи активної віктимної поведінки притаманні особам, які вживають психоактивні речовини.

Так, за класифікацією О. Андронікової до активної віктимної поведінки відносяться: агресивна віктимна поведінка, самопошкоджуюча та саморуйнівна віктимна поведінка та гіперсоціальна віктимна поведінка. Проте, дослідження проведене за методикою О. Андронікової «Схильність до віктимної поведінки» показало, що серед опитаних лише 12% мають високий рівень схильності до гіперсоціальної віктимної поведінки. Більшість же респондентів навпаки мають низький рівень схильності до даного типу віктимної поведінки. Це пояснюється тим, що особи, які вживають психоактивні речовини характеризуються великим рівнем асоціальності, вони доволі замкнуті (відлюдкуваті) та невпевнені у собі.

Особи у яких низький вияв схильності до гіперсоціальної поведінки зазвичай проявляють байдужістю до тих явищ, які відбуваються навколо, це може бути наслідком відчуття нерозуміння, ізольованості від світу, відсутністю почуття соціальної підтримки і включеності в соціум.

Зазвичай індивід має схильність до декількох типів віктимної поведінки одночасно, проте один або два типи завжди домінують.

В той же час, необхідно сказати, що рівень реалізованої віктимності серед осіб, які вживають психоактивні речовини є доволі високим. Так 39% респондентів мають високий рівень реалізованості віктимної поведінки, 38% мають середній рівень і 23% мають низький рівень. Вказані результати свідчать про те, що особи, які вживають психоактивні речовини схильні часто опинятися у несприятливих ситуаціях.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що особи, які вживають психоактивні речовини в силу індивідуально-особистісних якостей під впливом зовнішніх факторів доволі часто стають реальними жертвами протиправних посягань.

2. Встановлено, що між індивідуально-психологічними передумовами віктимності особи, яка вживає психоактивні речовини та її схильністю до різних видів віктимної поведінки наявний тісний взаємозв'язок.

Також в ході дослідження встановлено найбільш типові індивідуально-психологічні риси особистості, які притаманні кожному із п'яти типів віктимної поведінки:

- для агресивного типу – це агресивність, асоціальність, імпульсивність та естетична нечутливість;
- для самопошкоджуючого типу – це тривожність та асоціальність;
- для гіперсоціального типу – імпульсивність та некретичність мислення;
- для некретичного типу – це також імпульсивність та некретичність мислення;
- для залежного типу – невпевненість, навіюваність та естетична нечутливість.

Поведінка особи, яка вживає психоактивні речовини може змінюватися залежно від ситуації (в залежності від того, наприклад, чи перебуває особа у стані наркотичного сп'яніння, чи ні) та особистості кривдника (правопорушника).

3. Визначено особливості, притаманні особам, які вживають психоактивні речовини.

Зокрема, найчастіше особи із наркозалежністю стають жертвами насильницьких злочинів та злочинів проти власності. Вказане є логічним результатом перебування (життя) осіб, які вживають психоактивні речовини у ворожому, асоціальному та небезпечному середовищі, де відбувається незаконний обіг наркотичних речовин.

В багатьох випадках жертва, яка вживає психоактивні речовини знайома із кривдником. Зазначена особливість також обумовлена оточуючим середовищем особи та її стилем життя.

Іншою особливістю віктимної поведінки осіб, які вживають психоактивні речовини є латентність. Тобто, жертви, які мають наркозалежність здебільшого не звертаються до правоохоронних органів, що в свою чергу не тільки призводить до латентності криміногенної ситуації у країні, а й до того, що жертва стає більш уразливою до віктимної поведінки в майбутньому.

Таким чином, не повідомлення жертвою правоохоронним органам про вчинення протиправних дій відносно неї може сприяти повторній (багаторазовій) віктимізації.

Багаторазова віктимізація також обумовлюється індивідуально-психологічними особливостями жертви, такими як ворожнеча, агресивність, імпульсивність, конфліктність, невміння відстояти свої інтереси, навіюваність та оточуючим середовищем особи.

Через відсутність чутливості у осіб, які вживають психоактивні речовини до суспільних звичаїв, правил та норм поведінки, вони стають виключеним із соціальної взаємодії, що посилює їх асоціальність та естетичну нечутливість, внаслідок цього особа, яка має наркотичну залежність не завжди усвідомлює, що вона є жертвою.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного дослідження встановлено, що віктимність особистості є багатостороннім феноменом, який неможливо розглядати окремо від таких понять як віктимна поведінка, віктимізація, жертва.

Зазначений феномен вивчається різними науками такими як психологія, кримінологія, соціологія, віктимологія, однак на сьогодні немає єдиного уніфікованого поняття віктимності, відсутня також єдина класифікація видів та типів віктимності і віктимної поведінки.

Між тим, останнім часом велика увага приділяється вітчизняними науковцями вивченню питання віктимності підлітків, що позитивно відображається на дослідженні самого феномена віктимності та типів віктимної поведінки.

В ході дослідження узагальнено теоретичні напрацювання сьогодення на підставі чого дано наступне визначення поняттю віктимність. Віктимність – це сукупність вроджених та набутих людиною, особистісних індивідуально- та соціально-психологічних, біологічних якостей (характеристик), які у взаємодії із певними зовнішніми факторами можуть впливати на її схильність ставати жертвою протиправних посягань.

Також у роботі розглянуто взаємозв'язок віктимності та девіантної поведінки. Визначено фактори віктимної поведінки та через призму діади наркотики-злочин розглянуто взаємозв'язок наркотизації та віктимізації.

Крім того, в ході опрацювання наукової літератури встановлено, що дослідження віктимної поведінки осіб, які вживають психоактивні речовини протягом останніх 10 років не проводились. Це ще більше визначає цінність проведеної роботи та отриманих у ході емпіричного дослідження результатів.

За результати експериментального дослідження встановлено індивідуально-психологічні фактори (передумови) віктимної поведінки осіб, які

вживають психоактивні речовини (тривожність, агресивність, імпульсивність, естетична нечуттєвість, навіюваність, та некритичність).

Зокрема на підставі методики З.С. Карпенка «Діагностика вад особистісного розвитку» (ДВОР) встановлено, що для осіб, які вживають психоактивні речовини найбільш характерними є такі риси як: агресивність, імпульсивність та асоціальність, а найбільш характерною віктимною поведінкою для осіб із наркотичною залежністю є активна віктимна поведінка.

На підставі психодіагностичної методики «Схильність до віктимної поведінки» О.О. Андронікової визначено, що найбільш характерними типом віктимної поведінки (за типологією О.Андронікової) є агресивна віктимна поведінка (67%), на другому місці за кількістю осіб із високим виявом схильності – самопошкоджуюча та саморуйнівна віктимна поведінка (54%). Також встановлено, що для осіб, які вживають психоактивні речовини характерною може бути і пасивна віктимна поведінка (залежна та безпомічна віктимна поведінка). Проте, для вказаної категорії осіб майже зовсім не характерним є гіперсоціальний тип віктимної поведінки.

Загальний рівень реалізованої віктимності для осіб, які вживають психоактивні речовини є доволі високим.

В ході дослідження також встановлено наявність взаємозв'язку між індивідуально-психологічними передумовами віктимності та схильністю осіб, які вживають психоактивні речовини до різних видів віктимної поведінки.

Визначено які індивідуально-психологічні характеристики особи, яка вживає психоактивні речовини є найбільш типовими для того чи іншого типу віктимної поведінки.

За результатами проведеного дослідження встановлено, що некритичність мислення виступає фактором віктимізації осіб, які вживають психоактивні речовини та провокує появу певних особливостей їхньої віктимної поведінки.

Так серед особливостей віктимної поведінки осіб, які вживають психоактивні речовини можна виділити наступні:

- найчастіше вказані особи стають жертвами насильницьких злочинів або злочинів проти власності;
- особи, які вживають психоактивні речовини не завжди усвідомлюють свою роль жертви;
- часом, особи, які вживають психоактивні речовини можуть бути як жертвою одного протиправного посягання, так і виступати в ролі правопорушника у іншому кримінальному провадженні;
- такі особи схильні до багаторазової (повторної) та до вторинної віктимізації;
- зазвичай, особи, які вживають психоактивні речовини не звертаються до правоохоронних органів;
- в багатьох випадках такі жертви знають свого кривдника.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми віктимної поведінки осіб, які вживають психоактивні речовини та є підґрунтям для подальшого вивчення такого багатоаспектного феномену як віктимність, особливо віктимність осіб, які вживають психоактивні речовини.

Між тим, отримані результати вже на даному етапі можна імплементувати у роботу педагогічних працівників для профілактики наркоманії та злочинності серед неповнолітніх, у роботу соціальних працівників та працівників правоохоронних органів для розроблення програм профілактики наркоманії та злочинності та програм віктимологічної профілактики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андриенко Е.В. Социальная психология : учеб. пособ. 3-е изд., стер. Москва : Изд-ий центр «Академия», 2004. 264 с.
2. Андронникова О.О. Психологические факторы возникновения виктимного поведения подростков : дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Новосибирск, 2005. 213 с.
3. Антонян Ю. М. Психология убийства. Москва : Юристъ, 1998. 304 с.
4. Байер О.О. Життєві кризи особистості : навч. посіб. Дніпропетровськ : ДНУ, 2010. 244 с.
5. Бахновська І.П. Асоціальна поведінка особи як суспільна проблема становлення надійної особи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право*. Ужгород. 2015. № 30(1). С. 10-13.
6. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль. Санкт-Петербург : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2001. 512 с.
7. Бистров А.Є. Особливості віктимної поведінки розумово відсталих підлітків : дис. ... канд.псих.наук : 19.00.08. Київ, 2019. 227 с.
8. Бистров А. Є. Профілактика некритичної віктимної поведінки розумово відсталих підлітків. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)* : зб. наук. праць у 2 т. / за ред. В.М. Синьова, О.В. Гаврилова. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори – 2006», 2015. Т. 1. С. 27-36.
9. Бистров А. Є. Соціально-психологічні чинники виникнення віктимної поведінки в підлітковому віці та методи її діагностики : навч.-метод. видан. Rivne-Bydgoszcz-Łódź: Wydawnictwo Naukowe Wyższej Szkoły Informatyki i Umiejętności, 2015. 34 с.
10. Бовть О. Б. Проблеми дослідження віктимогенних якостей особистості. *Актуальні проблеми психології*, 2004. №9. С. 90-93.

11. Васильев В. Л. Юридическая психология : уч. пособие. Санкт-Петербург : изд-во «Питер», 2000. 624 с.
12. Волянiюк Н. Ю. Вiктимнiсть як предмет психологiчного аналізу. *Вiсник пiслядипломної освiти* / за ред. Н. Ю. Волянiюк, Г. В. Ложкин, В. В. Папуша. Київ, 2009. № 11(2). С. 62-70.
URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vpo_2009_11\(2\)__10](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vpo_2009_11(2)__10).
13. Волянiюк Н.Ю., Ложкин Г.В. Вiктимологiя та агресологiя : навчальний посiбник. Київ : ПринтХауз, 2010. 256 с.
14. Гарькавец С.О. Вiктимологiя : навч. посiбник. Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006. 116 с.
15. Гарькавец С.О. Психологiя пiдлiткової вiктимности : монографiя. Луганськ : вид-во «Ноулiдж», 2013. 175 с.
16. Гура С.О. Психологiчні особливостi вiктимної поведiнки молодих людей. *Проблеми екстремальної та кризової психологiї* : зб. наук. праць . Харків : НУЦЗУ, 2017. № 21 С. 30-38.
17. Давиденко В. Л. Вiктимологiя як галузь кримiнологiчної науки. *Європейські перспективи* : наук. журн. 2014. № 8. С. 118-121.
URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/evpe_2014_8_22.
18. Джужа О. М. Кримiнологiчна вiктимологiя : навч. посiбник. Київ, 2006. 415 с.
19. Доля А.А., Моисеев В.Г. Психологические особенности наркозависимых. *Молодой ученый* : науч. журнал. Севастополь : СевГУ, 2018. № 18 (204). С.435-438
20. Журлова И. В. Социально-педагогическая виктимология : курс лекций. Мозырь : УО МГПУ им. И. П. Шамякина, 2010. 172 с.
21. Захаров А.И. Обследование детей. Внушаемость. Происхождение детских неврозов и психотерапия URL : http://www.lib.ru/PSIHO/KIDS/nevroz.txt_with-big-pictures.html.

22. Змановская Е. В. Девиантология : (Психология отклоняющегося поведения) : учеб.пособие для студ. высш. учеб. заведений. Москва: Издательский центр «Академия», 2003. 288 с.
23. Карелин А. Большая энциклопедия психологических тестов. Москва : Эксмо, 2007. 416 с.
24. Карпенко Є. М. Характеристика детермінантів, що впливають на віктимність в умовах глобалізаційних процесів. *Науковий вісник Академії муніципального управління. Серія : Право*. Київ, 2015. № 1(2). С. 261-267. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvamu_pr_2015_1%282%29__43.
25. Кеся М.М. Профилактика виктимного поведения в студенческом возрасте : квалиф. работа. Лесосибирск, 2016. с.77.
26. Климюк І.М. Теорії походження наркоманії та провокуючі фактори віктимізації. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія : юридичні науки*. Київ, 2019. Т. 30 (69) № 5. С. 189-193.
27. Конуркин И.С., Шибко А.Н. Вторичная и третичная виктимизация несовершеннолетних жертв преступлений в медиа-пространстве: проблемные аспекты
28. Коновалова В.П. Виктимность и ее профилактика. *Виктимологические проблемы борьбы с преступностью*. Иркутск, 1982. С. 25.
29. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія : підручник. 2-ге вид., перероб. і доп. Харків : Право, 2008. 240 с.
30. Корнякова Т.В., Соколенко О.Л., Гошовський В.С. та ін. Комплексний підхід до захисту суспільства від незаконного наркообігу : монографія. Дніпро : ЛІРА, 2019. 532 с.
31. Лемак М.В., Петрище В.Ю. Психологу для роботи. Діагностичні методики : метод. видання. зб. Ужгород, Видавництво А. Гаркуші, 2012. 616 с.
32. Лефтеров В.А., Вакулич Т.М. Виктимное поведение как психологическая проблема. URL : <https://core.ac.uk/download/pdf/19666946.pdf>.
33. Ліщук Н.О. Насильницькі дії, що вчиняються щодо жінок: причини та запобігання : дисс. ... канд. юр. наук : 12.00.08. Львів, 2020. 232 с.

34. Луценко Е.П. Особенности личности преступника-наркомана и личности жертвы преступления.
URL : https://superinf.ru/view_helpstud.php?id=5502
35. Максименко С. Д., Медведєв В. С. Юридична психологія: підручник. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2018. 448 с.
36. Малкина-Пых И. Г. Психология поведения жертвы. Москва : Изд-во Эксмо, 2006. 1008 с. URL : <https://avidreaders.ru/read-book/viktimologiya-psiologiya-povedeniya-zhertvy.html>.
37. Мальцев О.В., Саїнчин О.С., Сотула О.С. Теоретичні основи розслідування умисних вбивств. Психологічний портрет серійного вбивці, Кримінально-правові, криміналістичні та психологічні аспекти : монографія. Оттава : Accent Graphics Communications & Publishing, 2019. 760 с.
38. Медведєв В.С. Психологія злочинної діяльності : навч. посіб. Київ : Атіка, 2012. 204 с.
39. Моїсєєв Е.М., Джужа О.М. Проблеми кримінальної віктимології (кримінологічний, психологічний та пенітенціарний аспекти). К. : НТВ "Правник", НАВСУ, 1998. 126 с.
40. Морозова Н. Б. Психические расстройства и их роль в виктимном поведении детей и подростков. Москва : Просвещение, 2003. 227 с.
URL : <http://www.rusmedserv.com/psychsex/teens/psihvikt.htm>
41. Москальов М.В. Тинко Є.О. Психологічні детермінанти феномену віктимності. *Наукові здобутки студентів Інституту людини*, 2016. №1(5)
URL : <http://studscientist.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/62/65>.
42. Одинцова М. А. Психологические особенности виктимной личности. *Вопросы психологии*. Москва, 2012. № 3. С.59–67.
43. Одинцова М. А. Специфика проявления рентной установки в поведении человека. *Ярославский педагогический вестник*. Ярославль, 2010. № 2. С.192–196.
44. Полубинский В. И. Виктимологические аспекты профилактики преступлений. Москва, 1980.

45. Ребер А. Большой толковый психологический словарь. Москва : Вече, 2000. Т. 1 (А–О). 592 с.
46. Решетіло С.В. Діагностика психологічної готовності учнів четвертих класів до навчання в основній школі. *Таврійський вісник освіти*, 2016. № 3. С. 173-182. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tvo_2016_3_31.
47. Руденко Л. М. Основні підходи до психокорекції агресивної поведінки у розумово відсталих дітей. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19 : Корекційна педагогіка та спеціальна психологія*. Київ, 2013. № 23. С.379-384.
48. Спилберг Ч. Д. Концептуальные и методические проблемы исследования тревоги. *Стресс и тревога в спорте* /сост. Ю. Л. Ханин. Москва, 1983. С.12–24.
49. Супрун М.О., Супрун, Д. М. Девіантна поведінка підлітків (соціально-педагогічний аспект). *Науковий вісник Інституту кримінально-виконавчої служби. Київ : Чернігів.обереги*, 2016. № 3(7), 2016. С. 141-149.
50. Тарасюк А.Г. Віктимологічна профілактика розбійних нападів. *Віктимологічна профілактика окремих видів злочинів : тези доповідей круглого столу.* / ред. кол. О. М. Джу́жа, В. В.Василевич, Т.Л.Кальченко та ін. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2014. с.144-145.
51. Фурманов И. А. Агрессия и насилие : диагностика, профилактика и коррекция. Санкт-Петербург : Речь, 2007. 479 с.
52. Хархан О.М. Психологическое исследование личностных предпосылок виктимного поведения подростков. *Наука і освіта*. Одеса : ПНПУ ім. К. Д. Ушинського. 2004. № 8 – 9. С.144-147.
53. Христенко В. Е. Психология жертвы : учебное пособие. Харьков : Комсум, 2001. 256 с.
54. Шевченко Л.О., Оберемко Ю.О. Особливості віктимності неповнолітніх. *Форум права*, 2014. № 4 С.353-358. URL :http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2014_4_63.pdf.

55. Шиліна А. А., Іванов М.С. Гендерні особливості статусно-рольової та поведінкової віктимності неповнолітніх. *Право і безпека*. Харків, 2016. № 4(63) С.169-173
56. Юдєєва Т. В. Методи оцінювання сугестивності соціально дезадаптованих неповнолітніх. *Вісник післядипломної освіти*. Сімферополь, 2013. № 9(2). С. 397-403.
57. Юртаева Ю. П. Работа социального педагога по профилактике виктимности подростков : дип. работа. URL : https://studentlib.com/chitat/diplom-197228-rabota_socialnogo_pedagoga_po_profilaktike_viktimnosti_podrostkov.html.
58. Фондові лекції з навчальної дисципліни «Кримінологічна віктимологія». Київ : НАВС, 2015. 103 с.
59. Ana Isabel Sani, Laura Marinha Nunes. Victimization of the Drug Addict. *Journal of Modern Education Review*, ISSN 2155-7993, USA September 2013, Volume 3, No. 9, pp. 677–684.
60. Handbook on Justice for Victims. NY : Center for International Crime Prevention of the United Nations Office for Drug Control and Crime Prevention, 1999.
61. S.Shoham, P.Knepper, M.Kett. International Handbook of Victimology. London, NY, 2010. pp.696.
62. Koo D., Chitwood D. and Sánchez J. (2008). “Violent victimization and routine activities/lifestyle of active drug users”, *Journal of Drug Issues*, Vol. 38, pp.1105–1138.
63. NADPI - New Approaches in Drug Policy & Interventions Innovative cocaine and polydrug abuse prevention programme Experts seminar June, 20- 21-22, 2013 Centro Studi CISL Via della Piazzola 71- FIRENZE (Italy) WORKING PAPER pp.22
64. Zhan L., Welte J. and Wieczorek W. “Deviant lifestyle and crime victimization”. *Journal of Criminal Justice*, 2001. Vol. 29, No. 2, pp. 133–143.